

บทที่ ๒

การศึกษาเรื่องจริตในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้จะได้ศึกษาจริตในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท จริตนั้นเป็นความประพฤติ เป็นการแสดงออกทางไตรทวารของบุคคลหรือเป็นพฤติกรรมของบุคคลแต่ละคนนั่นเอง การศึกษาเรื่องจริตมีความสำคัญทั้งเพื่อพัฒนาตนเองและผู้อื่น แม้ในด้านการพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ ดังนั้น ในบทนี้จะได้กำหนดประเด็นสำคัญกล่าวถึงจริตตามลำดับหัวข้อต่อไปนี้

- ๒.๑ นิยามและความหมายของจริต
- ๒.๒ ประเภทของจริต
- ๒.๓ ลักษณะของจริต
- ๒.๔ ธรรมอันเป็นที่สบายของจริต
- ๒.๕ ตัวอย่างของบุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดตามจริต ๖

๒.๑ นิยามและความหมายของจริต

คำว่า จริต และคำว่า จริยา ใช้ในความหมายเดียวกันว่า เทียวไป หรือประพฤติ^๑

คำว่า “จริต” มีรากศัพท์มาจากภาษาบาลี คือคำว่า จร แปลว่า เทียวไป ประพฤติ เมื่อนำจร ธาตุ บวกกับ ต ปัจจัยในกิริยาภิธาน ซึ่งกฎของ ต ปัจจัยมีอยู่ว่า ถ้าลงหลังธาตุตัวใด ให้ลบที่สุดธาตุของศัพท์นั้นเสีย แต่ถ้าไม่ลบที่สุดธาตุ ให้ลง อิ อาคม จึงได้คำว่า จริต ซึ่งจริตใช้เป็นคำคุณศัพท์เพื่อขยายคำนาม เช่น รากจริต โทสจริต โมหจริต เป็นต้น หากใช้ในรูปคำนามเพียงลำพังจะมีรูปเป็น “จริยา” สำเร็จรูปมาจาก จร ธาตุ + ญย ปัจจัย โดยใช้ิตถิลิงค์^๒ ดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๓ และคัมภีร์ปรมัตถทีปนี^๔ กล่าวถึงโดยใช้เป็นคำนาม โดยแสดงเป็นรูปคำว่า รากจริยา โทสจริยา ฯลฯ ส่วนในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะมีรูปว่า รากจริต โทสจริต ฯลฯ

ดังนั้น จริต มีความหมายว่า ความประพฤติ พินินสัย หรือพื้นเพแห่งจิตของคนทั้งหลายที่หนักไปทางด้านใดด้านหนึ่ง แตกต่างกันไป ซึ่งพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) สรุปไว้ดังนี้

๑. รากจริต ผู้มีรากะเป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทางรักสวयรักงาม ติดใจ)

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลีไทย อังกฤษ สันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร : ศิวพร, ๒๕๑๒), หน้า ๒๘๙.

^๒ พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคร - ไทย, (กรุงเทพมหานคร : อารการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๒๕๖.

^๓ วิสุทธิ. (ไทย) ๑๖๖-๑๒๘.

^๔ พระญาณธชะ, ปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ประยูรศาสนไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๑๕, ๘๒๒-๘๒๔.

๒. โทสจจริต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติกติ (หนักไปทางใจร้อนขี้หงุดหงิด)
๓. โมหจจริต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติกติ (หนักไปทางเหงามีมโน)
๔. ศรัทธาจจริต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติกติ (หนักไปทางน้อมใจเชื่อ)
๕. พุทธิจจริต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติกติ (หนักไปทางคิดพิจารณา)
๖. วิตกจจริต ผู้มีวิตกจจริตเป็นความประพฤติกติ (หนักไปทางจับจดฟุ้งซ่าน)^๕

เมื่อพิจารณาจากรากศัพท์และคำแปลข้างต้น จะเห็นได้ว่าจจริตเป็นคำที่กินความหมายกว้าง โดยเน้นแนวทางการแสดงออกทางพฤติกรรมด้วยความเคยชินหรือการกระทำที่แสดงออกมทางกาย วาจา และใจ ด้วยเช่นกัน

กล่าวโดยสรุป คำว่า จจริต หรือ จริยา มีความหมายหลายนัย ดังนี้

๑. ความประพฤติ ความประพฤติซึ่งหนักไปทางใดทางหนึ่ง อันเป็นปกติประจำอยู่ในสันดาน พันเพของจิต อุปนิสัย พันนิสัย แบบ หรือประเภทใหญ่ ๆ แห่งพฤติกรรมของคน
๒. จิตท่องเที่ยว สถานที่จิตท่องเที่ยว หรืออารมณ์ที่ขอบท่องเที่ยวของจิต
๓. ลักษณะอันเป็นพื้นฐานของจิต หรือนิสัยอันเป็นพื้นฐานของแต่ละบุคคล รวมความว่า จจริต คือ ความประพฤติจนเคยชินเป็นนิสัย อันเป็นพื้นฐานใจของแต่ละบุคคล

๒.๒ ประเภทของจจริต

ในพระไตรปิฎก คัมภีร์เนติปิฎก อรรถกถาสาธติปัญฐานสูตร คัมภีร์วิมุตติมรรค คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อิทธิธรรมมัตถสังคหะ และคัมภีร์ปรมัตถทีปนี มีการแบ่งจจริตออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. แนวทางการแบ่งจจริตเป็น ๖ ประเภท คือ (๑) ราคะจจริต (๒) โทสจจริต (๓) โมหจจริต (๔) วิตกจจริต (๕) ศรัทธาจจริต และ (๖) ญาณจจริต หรือ พุทธิจจริต มีปรากฏในพระไตรปิฎก^๖ ในคัมภีร์วิมุตติมรรค^๗ วิสุทธิมรรค^๘ อิทธิธรรมมัตถสังคหะ^๙ และ ปรมัตถทีปนี^{๑๐} ซึ่งในพระไตรปิฎกเรียกจจริตข้อที่ ๖ ว่า ญาณจจริต ส่วนคัมภีร์อื่น ๆ ใช้คำว่า พุทธิจจริต ทั้งนี้แนวทางการแบ่งจจริต ๖ นี้เป็นที่รู้จักแพร่หลายมากซึ่งในแต่ละคัมภีร์กล่าวถึงจจริต ๖ ได้สอดคล้องกันเป็นส่วนใหญ่ โดยการกล่าวถึง จจริต ๖

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ : ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส อาร์ พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๘๓.

^๖ ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐, ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๒/๓๐๔.

^๗ วิมุตติ. (ไทย) ๕๕-๖๒.

^๘ วิสุทธิ. (ไทย) ๑๖๖-๑๘๒.

^๙ สงคห. (ไทย) ๙๙.

^{๑๐} พระญาณธชะ, ปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ประยูรศาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๑๕, ๘๒๒-๘๒๔. คัมภีร์ปรมัตถทีปนีเป็นคัมภีร์ที่รจนาขึ้นเพื่ออธิบายขยายความคัมภีร์อิทธิธรรมมัตถสังคหะ.

นั้น มีจุดประสงค์ที่มุ่งเน้นไปสู่การเตรียมตัวเพื่อเลือกแนวทางการเจริญสมณธรรมฐาน ๔๐ ประการ เป็นหลักใหญ่^{๑๑}

๒. การแบ่งจริตเป็น ๒ ประเภท คือ ตัณหาจริต และทิวฐิจริต ปรากฏในคัมภีร์เนตติปกรณ์^{๑๒} และอรรถกา (มหาสติปัฏฐานสูตร)^{๑๓} แนวทางการแบ่งจริตเป็น ๒ ประเภทนี้มุ่งเน้นเพื่อการเจริญสติปัฏฐานเป็นหลัก โดยได้แบ่งจริตและความแก่กล้าของปัญญาเพื่อเป็นเครื่องมือช่วยเลือกหมวดในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ นอกจากการพบจริต ๒ ในเนตติปกรณ์และอรรถกา (มหาสติปัฏฐานสูตร) แล้วยังได้ค้นพบร่องรอยของตัณหาจริต และ ทิวฐิจริต ในคัมภีร์วิมุตติมรรค^{๑๔} และคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๕} โดยได้กล่าวถึงตัณหาจริต และทิวฐิจริต ไว้อีกหมวดหนึ่งโดยนำไปรวมกับมานะจริต เป็นจริต ๓ แต่ไม่ลงรายละเอียด การแบ่งจริตเป็น ๒ ประเภท คือ ตัณหาจริต และ ทิวฐิจริต นี้มีความเก่าแก่มากเช่นเดียวกัน เพราะพบในปกรณ์วิเสสชื่อเนตติปกรณ์ ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งในสมัยพุทธกาล โดยพระมหากัจจายนะ ผู้เป็นเลิศในการอธิบายความย่อให้พิสดาร และได้รับการสังคายนาไปพร้อม ๆ กับพระไตรปิฎกในปฐมสังคายนา^{๑๖}

นอกจากนี้แล้วในพระไตรปิฎกยังมีการแบ่งจริตตามประเภทบุคคล ไว้อีกหลากหลายนัยดังต่อไปนี้

๑. การแบ่งประเภทบุคคลโดย “ธาตุ” พระพุทธองค์ได้ให้ข้อสังเกตว่าบุคคลทั้งหลายในโลกนี้มักคบหากันเพราะมีธาตุที่ตรงกัน คือคนที่มือุบาสัย หรือจริตที่คล้ายกันจะมากบหาสมาคมกัน เช่น คนมีปัญหาามากมักคบหากับผู้มีปัญญามากด้วยกัน เป็นของธรรมดาที่มีในโลก มีรายละเอียดในจกกรมสูตร พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้พระภิกษุเห็นว่าพระภิกษุมักอยู่รวมกันโดยธาตุ เช่นผู้มีปัญญามากจะอยู่รวมกลุ่มกับพระสารีบุตร ผู้มีฤทธิ์มากจะอยู่รวมกลุ่มกับพระโมคคัลลานะ ผู้ที่ใฝ่ต่อสูตตะจะอยู่รวมกลุ่มกับพระอานนท์

๒. ผู้มีความปรารถนาลามกจะไปอยู่รวมกลุ่มกับเทวทัต เป็นต้น และทรงสรุปท้ายพระสูตรว่า “แม้ในอดีต แม้ในอนาคต แม้ในปัจจุบันนี้ สัตว์ทั้งหลายก็ได้คบค้าสมาคมกันโดยธาตุอย่างเดียวกัน คือสัตว์ทั้งหลายผู้มีอหยาศัยแล้ว ได้คบค้าสมาคมกับสัตว์ทั้งหลายผู้มีอหยาศัยแล้ว สัตว์ทั้งหลายผู้มีอหยาศัยงาม ได้คบค้าสมาคมกับสัตว์ทั้งหลายผู้มีอหยาศัยงาม”^{๑๗} เรื่องนี้อาจให้นัยยะเป็น ๒ คือ ประการที่หนึ่งเราสามารถสังเกตอุปนิสัยของตนเองได้จากกลุ่มเพื่อนสนิท เช่นเพื่อนทุกคนในกลุ่มที่สนิทของเราเป็นคนไม่โง่ง่ายแสดงว่าเรามีแนวโน้มเป็นพวกโทะสะแรงเช่นเดียวกัน ประการที่สอง เรื่องนี้นัยยะว่า หากเราต้องการเป็นคนเช่นไร ให้นำตัวเข้าไปสมาคมคบหากับคนเช่นนั้น เช่นหากอยากปฏิบัติธรรมจริงจังก็ควรคบหามิตรสหายและนำตนเองเข้าไปในกลุ่มผู้ที่ฝึกฝนในการเจริญภาวนา เป็นต้น

^{๑๑} วิมุตติ. (ไทย) ๕๕-๖๒.

^{๑๒} เนตติ. (ไทย) ๗๔-๘๐.

^{๑๓} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๗๒/๒๗๘.

^{๑๔} วิมุตติ. (ไทย) ๕๕-๖๒.

^{๑๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๖๖-๑๘๒.

^{๑๖} เนตติ. (บาลี) ๑๙๒, เนตติ.อ. (บาลี) ๒๘๗, เนตติ. (ไทย) บทนำ หน้า ๑๙.

^{๑๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๙/๑๘๗.

๓. การแบ่งประเภทบุคคลโดย “ประเภทของการบรรลุอรหัตผล” เป็น ๒ ประเภทคือ ๑) ผู้หลุดพ้นด้วยกำลังสุทธิ (ผู้ได้วิชา ๓ อภิญญา ๖ และอุภโตภาควิมุตติ) และ ๒) ผู้หลุดพ้นด้วยกำลังปัญญา เรื่องนี้พระพุทธเจ้าท่านทรงปรารภถึงหมู่ภิกษุสงฆ์จำนวน ๕๐๐ รูป ที่แวดล้อมพระองค์อยู่ ซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์ ด้วยการจำแนกประเภทของพระอรหันต์ว่าบรรดาภิกษุ ๕๐๐ รูปเหล่านี้ ภิกษุ ๖๐ รูปเป็นผู้ได้วิชา ๓ อีก ๖๐ รูปได้อภิญญา ๖ อีก ๖๐ รูปได้อุภโตภาควิมุตติ ส่วนที่เหลือเป็นผู้ได้ปัญญาวิมุตติ ซึ่งหากรวมตัวเลขแบบนี้จะได้เป็น ๒ กลุ่มใหญ่ โดยกลุ่มแรกเป็นผู้ได้วิชา ๓ อภิญญา ๖ และ อุภโตภาควิมุตติ มีจำนวนรวมกัน ๑๘๐ รูป (ร้อยละ ๓๖) ซึ่งในจำนวนนี้หลุดพ้นด้วยกำลังสมาธิ ส่วนกลุ่มที่สอง จำนวน ๓๒๐ รูป (ร้อยละ ๖๔) ที่เหลือเป็นพวกปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นด้วยการเจริญปัญญา ดังรายละเอียดในปวารณาสูตร^{๑๘} เรื่องนี้ชี้ให้เห็นว่า บุคคลมี ๒ ประเภท คือประเภทที่สามารถทำสมาธิได้ถึงถึงฌานมีประมาณร้อยละ ๓๖ และเป็นผู้ที่ไม่สามารถทำฌานได้แต่หลุดพ้นด้วยการเจริญปัญญามีมากกว่าถึงร้อยละ ๖๔ แต่ทั้ง ๒ ประเภทนี้ก็สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ได้ (ต่างกันตรงที่พวกแรกเมื่อสำเร็จแล้วจะมีความสามารถพิเศษที่สูงกว่า) และนอกจากนั้น สกิดิตถังกล่าวยังบ่งชี้ให้เห็นว่า มีผู้สำเร็จอรหันต์ได้ด้วยแนวทางปัญญาวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยวิธีวิปัสสนา นำหน้าสมาธิ) นี่เอง ดังนั้นในฐานะที่เป็นชาวพุทธที่มุ่งหวังการบรรลุธรรม ควรต้องประเมินตนเองว่า สามารถทำสมาธิได้ถึงถึงฌานหรือไม่ หากทำได้ควรเลือกแนวทางสมถยานิก (สมถนำหน้าวิปัสสนา) แต่หากไม่สามารถทำได้ ก็ควรเลือกเดินแบบวิปัสสนายานิก (วิปัสสนานำหน้าสมาธิ) ซึ่งเป็นแนวทางที่คนส่วนมากดำเนินจนถึงอรหันต์ได้

๔. การแบ่งประเภทบุคคลโดย “ศักยภาพการเรียนรู้” พระพุทธองค์ทรงแบ่งเป็น ๓ ระดับคือบัวเหล่าที่ ๑ อยู่ใต้น้ำ บัวเหล่าที่ ๒ อยู่เสมอน้ำ และบัวเหล่าที่ ๓ โผล่พ้นน้ำแสดงถึงทรงเห็นอุปนิสัยและความสามารถในการรับธรรมะได้ ๓ ระดับคือ รับรู้ธรรมะได้ยาก ปานกลาง และง่ายตามลำดับ มีรายละเอียดดังปรากฏในปาสราสีสูตร^{๑๙} ซึ่งการจำแนกคนแบบนี้มีส่วนทำให้พระพุทธเจ้าทรงเกิดมหากรุณาจิต ตัดสินพระทัยในการประกาศพระศาสนา ด้วยเห็นว่ามีคนจำนวนหนึ่งสามารถรู้ธรรม เห็นธรรม ตามพระองค์ได้ มีคนบางส่วนรู้ธรรมยาก และอีกบางส่วนยากมากที่จะรู้ธรรมตามพระองค์ ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์ทรงเลือกประกาศธรรมแก่ผู้ที่สมควรได้รับพระธรรมโดยลำดับ และทรงไม่ได้คาดหวังให้ทุกคนต้องมานับถือแนวทางของพระองค์ที่ทรงประกาศ

๕. การแบ่งประเภทบุคคลโดย “อุปนิสัยที่ควรรับการฝึกสอน” พระพุทธเจ้าทรงแบ่งประเภทของบุคคลเป็น ๔ ประเภท คือ ๑) บุคคลประเภทฝึกง่าย สมควรฝึกแบบสุภาพ ๒) บุคคลประเภทฝึกยาก สมควรฝึกแบบรุนแรง ๓) บุคคลประเภทที่สมควรฝึกทั้ง ๒ แบบ และ ๔) บุคคลประเภทที่ไม่สมควรแก่การฝึกก็ทรงงดการสอนเสีย รายละเอียดดังที่ปรากฏในเกสิสูตร^{๒๐} เรื่องนี้พระพุทธองค์ทรงทราบอุปนิสัยของผู้ที่เข้ารับการฝึก จึงทรงมอบแนวทางที่เหมาะสมให้สมควรแก่การฝึก โดยท่านมิได้บังคับให้ทุกคนปฏิบัติอย่างเดียวกัน แต่ทรงมอบชุดกฎ ๑๓ ให้เป็นทางเลือกตาม

^{๑๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๕/๓๑๓.

^{๑๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๓/๓๐๗.

^{๒๐} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๑/๑๖๙.

ประเภทของผู้ฝึกแบบรุนแรง ส่วนที่ผู้ที่ไม่สามารถฝึกได้พระพุทธองค์ทรงตัดทิ้งเสีย ดังเช่นกรณีพระเทวทัต เป็นต้น

๖. การแบ่งประเภทบุคคลโดย “ความรวดเร็วในการรับรู้ภายในวิญญูสงสาร” พระพุทธเจ้าทรงแบ่งบุรุษอาชาไนย ไว้ ๔ ประเภท คือ บุรุษอาชาไนยผู้เจริญ ประเภทที่ ๑ เพียงได้ฟังข่าวความทุกข์หรือความตายของผู้อื่นก็สลดสังเวช จึงเริ่มบำเพ็ญเพียร ประเภทที่ ๒ เพียงได้ประสบพบเห็นความทุกข์หรือความตายของผู้อื่นด้วยตนเองก็สลดสังเวช จึงเริ่มบำเพ็ญเพียร ประเภทที่ ๓ ญาติของตนประสบความทุกข์หรือความตายก็สลดสังเวช จึงเริ่มบำเพ็ญเพียร ประเภทที่ ๔ ตนเองได้รับความทุกข์ก็สลดสังเวช จึงเริ่มบำเพ็ญเพียร มีรายละเอียดในปโตทสูตร^{๒๑} แต่แต่ละคนมีความรับรู้ไม่เท่ากัน พระองค์จึงทรงอนุญาตให้บางคนบวชด้วยความเห็นภายในวิญญูสงสารแล้ว แต่บางส่วนท่านปรารถนาแนวทางแห่งฆราวาสธรรมให้ดำเนินโดยมีต้องบวชเพราะยังไม่ต้องการหลุดพ้นอย่างรวดเร็วเพราะยังไม่เห็นภายในวิญญูสงสารนั่นเอง

๗. การแบ่งบุคคลโดยแนวทางจิต ๓ โดยถือเอาปัจจัยธรรม ๓ ประการคือ ตัณหา มานะ ทิฐิ มาเป็นพื้นฐานแบ่ง โดยแบ่งเป็น ตัณหาจิต มานะจิต และทิฐิจิต พบในคัมภีร์วิมุตติมรรค^{๒๒} ซึ่งการแบ่งแบบนี้ถือเอาแรงผลักดันของปัจจัยธรรมเป็นสาเหตุหลักนั่นเอง

สรุปความได้ว่าในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจะเห็นว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงจำแนกประเภทของคนออกเป็นกลุ่ม ๆ โดยใช้หลายกฎเกณฑ์ซึ่งขึ้นอยู่กับโอกาสและสถานการณ์ในการจำแนกประเภท ซึ่งพอจะสรุปได้ในขณะนี้ว่า ในหมู่บุคคลนั้นสามารถจำแนกคุณสมบัติได้เป็นหลายกลุ่ม โดยแต่ละกลุ่มมีคุณสมบัติเฉพาะตัวคล้ายคลึงกัน โดยเมื่อทรงแบ่งบุคคลเป็นหลายประเภทแล้ว ย่อมทรงมีอุบายสั่งสอน เทศนา ด้วยวิธีที่แตกต่างกันออกไปตามจิต นิสัย พื้นเพ ปัญญา ความแก่กล้าของอินทรีย์ ของพื้นฐานบุคคลนั้น

ตามหลักฐานในพระไตรปิฎก ปรากฏจิต ๖ ที่เก่าแก่ที่สุด โดยพระสารีบุตรได้กล่าวยกย่องพุทธคุณ เรื่องพระผู้มีพระภาคทรงมีพระจักขุแจ่มแจ้งด้วยพุทธจักขุนั้นว่า “พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ๑) บุคคลนี้มีราคะจิต ๒) บุคคลนี้มีโทสะจิต ๓) บุคคลนี้มีโมหะจิต ๔) บุคคลนี้มีวิตกจิต ๕) บุคคลนี้มีสัทธาจิต ๖) บุคคลนี้มีญาณจิต”^{๒๓} เป็นการกล่าวถึงจิตในพระไตรปิฎกไว้เพียงย่อเท่านั้น และภายหลังได้มีคัมภีร์ขึ้นหลังได้แก่คัมภีร์วิมุตติมรรค^{๒๔} คัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๒๕} คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ^{๒๖} และคัมภีร์ปรมัตถทีปนี^{๒๗} ได้ขยายรายละเอียดเรื่องจิต ๖ ได้อย่างมาแสดงต่อไป

^{๒๑} อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๓/๑๗๒.

^{๒๒} ดุราลัยเถิดใน พระอุปติสเถระ, วิมุตติมรรค, หน้า ๕๕-๖๒.

^{๒๓} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐. ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๘๕/๓๐๔.

^{๒๔} ดุราลัยเถิดใน พระอุปติสเถระ, วิมุตติมรรค, หน้า ๕๕-๖๒.

^{๒๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๖๖-๑๘๒.

^{๒๖} สงคห. (ไทย) ๙๙.

^{๒๗} ดุราลัยเถิดในพระญาณธชะ, ปรมัตถทีปนี, หน้า ๘๑๕, ๘๒๒-๘๒๔.

๒.๓ ลักษณะของจริต

บุคคลที่เกิดมามีจริตต่าง ๆ ลักษณะเฉพาะตัวแตกต่างกันไป ซึ่งสามารถกล่าวถึงรายละเอียดคุณสมบัติที่แตกต่างกันได้โดยประเภทของจริต มี ๖ ประเภท ดังกล่าวข้างต้นแล้ว

ในคัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวว่า ในบางกรณีคนเดียวอาจมีจริตที่ผสมผสานกันสองหรือสามจริต ซึ่งอาจจำแนกต่อไปได้อีกว่า

๑. รากโทสจริต ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจราคะและโทสะ
๒. รากโมหจริต ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจราคะและโมหะ
๓. โทสโมหจริต ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจโทสะและโมหะ
๔. รากโทสโมหจริต ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจราคะ โทสะ และโมหะ
๕. สัทธาพุทธิจริต ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจศรัทธาและปัญญา
๖. สัทธาวิตกจริต ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจศรัทธาและวิตก
๗. พุทธิวิตกจริต ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจปัญญาและวิตก
๘. สัทธาพุทธิวิตกจริต ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจศรัทธา ปัญญาและวิตก^{๒๘}

การผสมกันหรือมีหลายจริตในคนเดียวนั้น เป็นเพราะปุณฺณทุกคนมีกิเลสเป็นแรงผลักดัน ซึ่งขึ้นอยู่กับว่ากิเลสชนิดใดมีมากกว่าจึงปรากฏออกมาให้เห็นก่อน และเป็นเครื่องผลักดันพฤติกรรมหลักไปในทางนั้น แต่ในขณะเดียวกันกิเลสชนิดอื่นก็คอยหาโอกาสที่จะเป็นผู้ผลักดันบ้างเมื่อมีสถานการณ์เหมาะสม ดังนั้นบางคนจึงมีโทสะ โมหะ และราคะจริตผสมผสานกันไปในตัวเอง จริต ๑๔ ประการนี้มีรากฐานมาจากจริต ๖ ในพระไตรปิฎก^{๒๙} นำมาขยายสำหรับผู้มีจริตผสมผสาน จึงเกิดจริตมากขึ้นเป็น ๑๔ แต่เมื่อประสงค์จะจัดกลุ่มของจริตทั้ง ๑๔ นั้น คัมภีร์วิมุตติมรรคได้ย่อลงเหลือ ๗ โดยใช้หลักการในการจัดจริตที่คล้ายกันไว้ด้วยกัน เพื่อสะดวกต่อการอธิบายความต่อไป ส่วนความต่างนั้นเป็นเพียงระดับของปัญญาของจริตที่ถูกจับคู่กันแตกต่างกัน ทั้งนี้ได้ย่นย่อจริตจาก ๑๔ ให้เหลือ ๗ ดังนี้

๑. รากจริต กับ สัทธาจริต
๒. โทสจริต กับ พุทธิจริต
๓. โมหจริต กับ วิตกจริต
๔. รากโทสจริต กับ สัทธาพุทธิจริต
๕. รากโมหจริต กับ สัทธาวิตกจริต
๖. โทสโมหจริต กับ พุทธิวิตกจริต
๗. รากโทสโมหจริต กับ สัทธาพุทธิวิตกจริต^{๓๐}

^{๒๘} วิมุตติ. (ไทย) ๕๕.

^{๒๙} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐., ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๕/๓๐๔.

^{๓๐} วิมุตติ. ๕๕.

การจัดกลุ่มดังกล่าวข้างต้น อธิบายว่า รากะ กับ ศรัทธา มีความคล้ายกันใน ๓ ลักษณะย่อย คือ (๑) ต่างก็ไฝหาความดีมุ่งสิ่งดีเลิศ (๒) มีลักษณะยึดมั่นเอาไว้ (๓) ไม่ผลัดไส ส่วนโทสะกับพุทธิจริต จัดเป็นกลุ่มเดียวกันเพราะ (๑) มีลักษณะไฝหาข้อผิดพลาด (๒) ไม่ยึดมั่นในสิ่งที่ดี (๓) ผลักไส ส่วนโมหะและวิตกกังจัดเป็นกลุ่มเดียวกันเพราะมีความไม่มั่นคง และเคลื่อนไหว หากจะยับยั้งการรวมกลุ่มลงอีก จะเหลือ ๓ กลุ่ม คือ รากจริต โทสจริต โมหจริต ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้เรียกชื่อการแบ่งต่างไปเล็กน้อยคือการเรียกในฐานะคำนามใช้คำว่าจิริยา ๖ ประการได้แก่ รากจิริยา โมหจิริยา เป็นต้น และเรียกในฐานะคำคุณศัพท์ว่าจิริต เช่น รากจิริตบุคคล โทสจิริตบุคคล โมหจิริตบุคคล แต่ไม่เห็นด้วยกับการแจกจิริตเป็น ๑๔ กระนั้นก็ตามกลับเห็นพ้องกับการสรุปย่นย่อจิริตเหลือ ๓ คือ รากจิริตรวมเข้ากับศรัทธาจิริต โทสจิริตรวมเข้ากับพุทธิจิริต และโมหจิริตรวมเข้ากับวิตกจิริต^{๓๑}

พระพุทธรักษาจารย์ อธิบายเพิ่มเติมในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เรื่องการจัดหมวดหมู่จิริตไว้ว่า คนรากจิริตมีความคล้ายคลึงกับคนศรัทธาจิริต สำหรับคนรากจิริตขณะที่กุศลเกิดขึ้นจะมีกำลังศรัทธามาก เนื่องจากศรัทธามีลักษณะพื้นฐานใกล้เคียงกับรากะ เพราะรากะย่อมทำให้เยื่อใยจิตใจในอารมณ์ส่วนศรัทธาก็ทำให้เยื่อใยจิตใจในความดีเช่นกัน รากะย่อมแสวงหาวัตถุทาง ขณะที่ศรัทธาก็ย่อมแสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น และรากะย่อมไม่ละวางซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ขณะที่ศรัทธาก็ไม่ละวางซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์ คนโทสจิริตมีส่วนคล้ายคลึงกับคนพุทธิจิริต เพราะขณะที่กุศลจิริตเกิดขึ้นคนโทสจิริตก็มักมีกำลังปัญญามาก เนื่องจากปัญญามีลักษณะพื้นฐานใกล้เคียงกับโทสะฝ่ายอกุศลโทสะไม่เยื่อใย ไม่ติดอารมณ์ ในฝ่ายกุศล ปัญญาที่ไม่เยื่อใย ไม่ติดต้องในชั้นธ โทสะย่อมแสวงหาแต่โทษ แม้ที่ไม่มีจริง ปัญญาที่ย่อมแสวงหาแต่โทษที่มีจริง และโทสะย่อมเป็นไปด้วยอาการตำหนิ เห็นโทษ เห็นข้อบกพร่องของสัตว์ ปัญญาที่ย่อมมีอาการตำหนิ เห็นโทษข้อบกพร่องของสังขารเช่นกัน โมหจิริตบุคคลมีส่วนคล้ายกับวิตกจิริตบุคคล เมื่อโมหจิริตบุคคลเพียรพยายามเพื่อทำให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นเกิดขึ้นย่อมมีวิตกเกิดขึ้นมาก ทั้งนี้ เพราะวิตกมีลักษณะใกล้เคียงกับโมหะ ขยายความว่า โมหะเป็นสภาพที่ไม่ตั้งมั่น เพราะหลงเข้าไปรับรู้ในอารมณ์ต่าง ๆ มากมาย วิตกกังเป็นสภาพไม่ตั้งมั่นเพราะตรีนึกไปโดยประการต่าง ๆ เช่นกัน และโมหะเป็นสภาพไหวหวั่นเพราะไม่หยั่งลงมั่นในอารมณ์ ส่วนวิตกกังเป็นสภาพไหวหวั่นเพราะกำหนดอารมณ์รวดเร็วเช่นกัน^{๓๒}

คัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวถึงลักษณะเด่นของคนแต่ละจิริตว่ามี ๗ ประการ คือ (๑) ลักษณะการมองดูรูป (๒) กิเลส (๓) ลักษณะการเดิน (๔) ลักษณะการนุ่งห่ม (๕) ลักษณะการบริโภค (๖) การงานและ (๗) การนอนหลับ^{๓๓} ซึ่งสามารถสรุปเปรียบเทียบระหว่างคัมภีร์วิมุตติมรรคกับคัมภีร์วิสุทธิมรรค ตามตารางต่อไปนี้

^{๓๑} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๖๖-๑๖๘.

^{๓๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๖๘.

^{๓๓} วิมุตติ. (ไทย) ๕๘-๖๑.

ตารางที่ ๒.๑ ตารางแสดงลักษณะเด่นของคนแต่ละจริตที่ปรากฏในคัมภีร์วิมุตติ
มรรค^{๓๔}

ลักษณะเด่น	ราคะจริต/ศรัทธาจริต	โทสะจริต/พุทธิจริต	โมหะจริต/วิตกจริต
การมองดูรูป	มองนาน/หาข้อดี	มองไม่นาน/เห็นข้อเสีย	คล้อยตามคนอื่น
กิเลส	ริษยา มานะ มายา สาโดย มักมาก	โกรธ พยาบาท มักจะ ตระหนี่ อุปนาหะ	ถิ่นมิทะ อุทัจจกุกุจะ วิจิจฉาโมหะ
ลักษณะการเดิน	ยกเท้าเร็ว ก้าวสม่ำเสมอ สง่างาม	ยกขากระตุก เหยียบลงผลุนพลัน กระแทกสั่น	ยกเท้าขึ้นและลงปิดไปปิด มา
ลักษณะการนั่ง ห่ม	ไม่ใช้ของเก่าหรือขาด ไม่ห้อยร่มร่ม นาคูชม	นั่งห่มรวดเร็ว ไม่ เรียบร้อย ไม่นาคูชม	นั่งห่มเชื่องช้า ไม่เรียบร้อย ไม่นาคูชม
การบริโภค	เรียบร้อย พอใจในรส แม้ไม่อร่อย	ไม่เรียบร้อย คำโต ถ้า ไม่อร่อยจะไม่พอใจ	ไม่เรียบร้อย คำเล็ก เลอะเทอะ ไม่สำรวม
การงาน (ปิดกวาด)	จับไม้กวาดพอดี ไม่ร้อนกวาดสะอาด เรียบร้อย	เร่งรีบ รวดเร็ว กวาด เสียงดัง สะอาด แต่ไม่ เรียบร้อยสม่ำเสมอ	กวาดเชื่องช้า ไม่สะอาด ไม่ เรียบร้อยสม่ำเสมอ
การนอนหลับ	เตรียมที่นอนเรียบร้อย ค่อย ๆ เอนกายลงนอน ถ้าถูกปลุกจะลุกทันที และตอบแบบไม่เต็มใจ	เตรียมที่นอนรีบร้อน รีบนอน เวลาหลับนำ นิ้วคิ้วขมวด ถ้าถูกปลุก จะลุกทันทีและตอบ แบบไม่เต็มใจ	ไม่เตรียมที่นอนเรียบร้อย หลับแขนขาถ่าง ถ้าถูกปลุก จะบ่นพิมพ์พำ และใช้ เวลานานจึงตอบ

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้อธิบายรายละเอียดคล้ายกับในคัมภีร์วิมุตติมรรค จะกล่าวไว้เฉพาะในส่วนที่แตกต่าง และส่วนเพิ่มเติมนอกเหนือจากในคัมภีร์วิมุตติมรรค สรุปได้ดังนี้^{๓๕}

^{๓๔} พระครูประสิทธิ์ภาวนาวิสุทธิ วิ. (พรชัย สุกธมโม/ประสิทธิ์สุขสันต์). “อุบายวิธีของพระพุทธเจ้าในการแสดงธรรมตามจริต ๖”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๓๑-๓๒.

^{๓๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๗๓-๑๗๗.

ตารางที่ ๒.๒ ตารางแสดงคุณสมบัติเฉพาะของคนแต่ละจริตที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๓๖}

ลักษณะเด่น	ราคะจริต/ศรัทธาจริต	โทสะจริต/พุทธิจริต	โมหะจริต/วิตกจริต
ลักษณะการเดิน	เดินเรียบร้อย วางเท้าสม่ำเสมอ รอยเท้าว่างกลาง	เดินเหมือนเอาปลายเท้าขุดดินไป เดินเร็ว รอยเท้าจิกปลายลง	เดินส่าย ยกและวางเหมือนคนสะดุ้งตกใจ รอยเท้าหนักทางสั้น
ลักษณะการยืนและการนั่ง	มีอาการหวานตา น้ำเลื่อมใส	มีอาการแข็งกระด้าง	มีอาการชุ่มซำม
การทำงานทั่วไป	ทำอะไรอย่างละเอียดลออ เรียบร้อย สม่ำเสมอ ตั้งใจ	ทำอะไรอย่างเคร่งเครียด เข้มแข็ง แต่ไม่สม่ำเสมอ	มักทำอะไรละเอียดลออ งุ่มง่าม ไม่สม่ำเสมอ และไม่มีความถูกต้อง
รสชาติที่พึงใจเมื่อบริโภค	ชอบอาหารที่มีรสหวานจัด	ชอบอาหารที่ไม่ประณีต มีรสเปรี้ยว	ไม่ชอบรสชาติอะไรที่แน่นอน
อกุศลธรรม (สำหรับราคะจริต โทสะจริต และโมหะจริต)	เสแสร้ง โอ้อวด ถือตัว ปรารถนาลามก มักมาก ไม่สันโดษ แง่งอน มีเล่ห์เหลี่ยม	ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่	หดหู่ เชื่องซึม ความฟุ้งซ่าน ไร้ความสนใจ ความสงสัย ความยึดถือมั่นด้วยคำสำคัญผิด ความไม่ปล่อยวาง
กุศลธรรมสำหรับคน ศรัทธาจริต พุทธิจริต อกุศลธรรมสำหรับคน วิตกจริต	ความเสียสละ เด็ดขาด ความใคร่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ความใคร่ฟังพระสัทธรรม ความมากไปด้วยปราโมทย์ ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยาท ความเลื่อมใส	เป็นผู้ว่าง่าย มีมิตรดี รู้จักประมาณในการบริโภค ความมีสติสัมปชัญญะ ความหมั่นประกอบความเพียร ความสังเวช มีความเพียรโดยแบบคายน	มากไปด้วยการพูด ยินดีในหมู่คณะ ไม่ยินดีในการภาวนา มีการงานไม่แน่นอน กลางคืนเป็นคว้น กลางวันเป็นไฟ ความคิดฟุ้ง

การที่บุคคลมีความแตกต่างกันในเรื่องจริตมีเหตุปัจจัยตามที่คัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวไว้ดังนี้

๑. อดีตกรรมและความเคยชิน มีผลต่อจริต คือคนที่เคยสั่งสมอุบายที่น่ารักหรือจุติมาจากสวรรค์ มีแนวโน้มเป็นราคะจริต คนที่เคยสั่งสมอกุศลด้านโทสะ และผู้จุติมาจากนรกหรืออูญ มี

^{๓๖} พระครูประสิทธิ์ภูวนาวินัย วิ. (พรชัย สุขธมโม/ประสิทธิ์สุขสันต์). “อุบายวิธีของพระพุทธเจ้าในการแสดงธรรมตามจริต ๖”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, หน้า ๓๒-๓๓.

แนวโน้มเป็นโทษจริต และผู้สั่งสมการตึมน้ำเมา ไม่ได้มีการศึกษา หรือจติจากกำเนิดเร้งฉาน มีแนวโน้มเป็นโมหจริต

๒. ชาติ ผู้ที่มีชาติดินและน้ำเพิ่มสูง มีแนวโน้มเป็นโมหจริต ชาติลมและไฟสูงมีแนวโน้มเป็นโทษจริต และชาติเสมอกัน มีแนวโน้มเป็นราคจริต

๓. โทษในร่างกาย ผู้มีเสมหะมากกว่าปกติเป็นราคจริต ผู้มีน้ำดีมากกว่าปกติเป็นโทษจริต (คนไทยเรียกบ้าดีเดือดหมายถึงโทสะมาก) ผู้ที่มีลมมากกว่าปกติเป็นโมหจริต^{๓๗}

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่ากรรมอันคุ้นเคยเป็นเหตุให้ได้ปฏิสนธิวิบาก เป็นเหตุแห่งจริต หรือกล่าวโดยสรุปย่อว่า อุปนิสัย และการคุ้นชินกับกุศลธรรม (อโลภะ อโทสะ อโมหะ) หรืออกุศลธรรม (ราคะ โทสะ โมหะ) ที่เคยสั่งสมมาแต่อดีตชาติ ย่อมมีผลมาถึงปฏิบัติสนธิจิต ก่อให้เป็นคนในจริตต่าง ๆ และมีอินทรีย์ที่ต่างกันไปตามเหตุปัจจัยที่มาจากความคุ้นชินและการสั่งสมอบรมมา^{๓๘}

สรุปความว่า จริตนั้นมี ๖ อย่าง แต่ละอย่างต่างก็มีลักษณะแตกต่างกัน บุคคลมีพื้นเพนิสัยแตกต่างกันอย่างไรก็ขึ้นอยู่กับจริตของแต่ละคน เช่น คนราคจริตเพราะประพฤตินั้นไปตามอำนาจราคะ ดังนั้นเป็นต้น อนึ่งในบุคคลคนเดียวก็อาจมีจริตหลาย ๆ จริตซ้อนอยู่ในตัว เพียงแต่เมื่อมีอารมณ์เข้ามากระทบจะแสดงจริตใดออกมามากกว่ากันเท่านั้น เมื่อนำจริต ๖ มาผสมผสานกันจึงจัดกลุ่มจริตได้ถึง ๑๔ จริต เช่น สัทธาพุทธิวิตกจริต คือความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจศรัทธา ปัญญาและวิตก หรือราคโทสมโหจริตกับสัทธาพุทธิวิตกจริต เป็นต้น

ในปกรณ์วิเสศคือวิมุตติมรรคกับวิสุทธิมรรคจัดลักษณะจริตมีทั้งส่วนที่คล้ายคลึงกันและแตกต่างกัน ยกตัวอย่างเช่น เมื่อกล่าวถึงลักษณะการเดิน คัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวว่า คนราคจริตและคนศรัทธาจริต จะยกเท้าเร็ว ก้าวสม่ำเสมอ สง่างาม แต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จะกล่าวว่า คนจริตดังกล่าวจะเดินเรียบร้อย วางเท้าสม่ำเสมอ รอยเท้ากว้างขวาง ดังนั้นเป็นต้น การที่บุคคลมีจริตต่างกัน คัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวว่าเพราะมีเหตุ ๓ ประการ คือ (๑) เกิดจากอดีตกรรมและความเคยชิน (๒) เกิดเพราะธาตุ คือน้ำหนักของธาตุใดหนักก็จะเป็นไปตามลักษณะธาตุนั้น (๓) โทษในร่างกาย เช่น มีเสมหะมากจะเป็นคนราคจริต ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่าเพราะกรรมอันคุ้นเคยในอดีตคืออกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม เช่นเพราะถูกราคะ หรือโทสะ หรือโมหะครอบงำมานานก็จะเคยชินประพฤติไปตามกิเลสตัวนั้น

๒.๔ ธรรมอันเป็นที่สบายของจริต

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงธรรมอันเป็นไปเพื่อการกล่อมเกล้าของคนทั้ง ๖ จริตดังต่อไปนี้

^{๓๗} วิมุตติ. (ไทย) ๕๘.

^{๓๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๖๙-๑๗๓.

๒.๔.๑. ธรรมอันเป็นที่สบายของคนราคะจริต

บุคคลผู้มีราคะจริต โดยปกติจะเป็นคนเรียบร้อยรักสวยรักงาม จึงควรแก่การใช้ปัจจัย ๔ ที่ไม่ประณีตนัก เพื่อทรมานกิเลส เช่น เสนาสนะ ให้ใช้ชนิดที่ไม่ประณีตเป็นของหยาบ ๆ เพื่อไม่ให้ติดใจจนเกิดราคะในเสนาสนะ เช่น ชนิดที่ตั้งอยู่กับพื้นดิน ขายรารอบ ๆ ไม่ล้างเช็ด ไม่ทำกันสาด เป็นกุฏิมุงหญ้า เป็นบรรณศาลที่มุงบังด้วยใบตองอย่างใดอย่างหนึ่ง อยู่ที่ดิน มีทางสกปรกและสูง ๆ ต่ำ ๆ รูปร่างไม่ดี สีไม่งาม ที่พอแต่เพียงแลเห็นก็ให้เกิดความรังเกียจ ส่วนผ้าห่มและผ้าห่มให้ใช้ชนิดที่ขาดแหงที่ขาย มีเส้นด้ายสับสน มีสัมผัสสกปรกเหมือนบ่อป่าน เป็นผ้าเศร้าหมองและหนัก รักษาลำบาก บาดตร ควรใช้บาตรชนิดที่สีไม่งามหรือบาตรเหล็กชนิดที่ทำลายความงามเสียด้วยแนวตะเข็บและหมุด เป็นบาตรที่หนัก ทรวดทรงไม่ดี นำเกลียด เส้นทางการไปบิณฑบาตก็ให้เป็นทางที่ไม่น่าพอใจ ห้างไกลหมู่บ้าน ขรุขระไม่เรียบร้อย หมู่บ้านที่ไปรับบิณฑบาตก็ควรเป็นหมู่บ้านที่ไม่ค่อยมีคนศรัทธา โยมอุปัฏฐากก็ควรเป็นพวกทาสหรือกรรมกรที่มีผิวพรรณดำไม่น่าดู ผ่านุงสกปรก เหม็นสาบ นำเกลียดจริง ๆ ประณีตเลี้ยงดูด้วยอาการไม่ยำเกรงภัตตาหาร ข้าวต้มข้าวสวยและของเคี้ยว ก็ควรเป็นชนิดที่เลว สีสนไหม้ ที่ทำด้วยข้าวสารขึ้นแล้ว ข้าวปลายเกวียนเป็นต้น เปรี๊ยะบูด ผักเสี้ยนดอง แกงผักเก่า ๆ ชนิดใดชนิดหนึ่งเพียงอย่างเดียวพอให้เต็มท้องเท่านั้น แม้อิริยาบถยืนหรืออิริยาบถเดินเหมาะสมกับคนราคะจริต อารมณ์ก็มีภูมิตั้งเป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่งในวรรณกสิณทั้งหมดมีนิลกสิณเป็นต้น ชนิดที่มีสีไม่สะอาดเหมาะสมแก่คนราคะจริต นี่คือธรรมเป็นที่สบายของคนราคะจริต^{๓๙}

๒.๔.๒ ธรรมอันเป็นที่สบายของคนโทสจริต

บุคคลที่มีโทสจริต เป็นผู้โกรธง่าย ดังนั้นปัจจัย ๔ อันเป็นที่สบายจึงต้องสวยงามสะอาดเรียบร้อยเป็นหลัก โดยเสนาสนะสำหรับคนโทสจริตนั้นควรเป็นชนิดที่มีร่มเงา เรียบร้อย งามด้วยจิตรกรรมนานาชนิด มีพื้นเรียบ เกลี้ยงเกลา เครื่องปูลาดและเตียงตั้งจัดแจงแต่งไว้อย่างดี สะอาดน่ารื่นรมย์ ซึ่งพอเห็นเท่านั้นก็ให้เกิดความปิติปราโมช แม้ทางสำหรับเสนาสนะ ควรมีพื้นสะอาดและสม่ำเสมอ ประดับตกแต่งเรียบร้อย แม้เครื่องใช้สำหรับเสนาสนะ ในที่นี้ก็ไม่ต้องมีมากนัก มีเพียงเตียงและตั้งตัวเดียวก็พอ ทั้งนี้เพื่อตัดไม่ให้เป็นที่อาศัยของจำพวกสัตว์ต่าง ๆ เช่น แมลงสาบ เรือด งู และหนู เป็นต้น ผ้าห่มและผ้าห่มก็เป็นประเภทผ้าเมืองจีน ผ้าเมืองโสมมาร ผ้าไหม ผ้าฝ้ายและผ้าเปลือกไม้ อย่างละเอียด ซึ่งเป็นของประณีตชนิดใด ๆ ก็ตาม เอาผ้าชนิดนั้น ๆ มาทำเป็นชั้นเดียวหรือสองชั้นเป็นผ้าเบา ย่อมดี มีสีสะอาด ควรแก่สมณะ บาดร เป็นชนิดบาตรเหล็ก มีทรวดทรงดีเหมือนตุ่มน้ำ เกลี้ยงเกลาเหลาหล่อเหมือนแก้วมณี ไม่มีสนิม มีสีสะอาดแก่สมณะ ทางสำหรับไปบิณฑบาตก็เป็นหมู่บ้านที่มีคนศรัทธาและให้ทานด้วยความเคารพ คนประณีตเลี้ยงดูควรเป็นคนรูปร่างสะสวย น่าเลื่อมใส อาบน้ำชำระกายดีแล้ว ล้วนแต่สะอาด มีปกติทำการปรนนิบัติด้วยความเคารพ คนประณีตเลี้ยงดูเช่นนั้นจึงเป็นที่สบายแก่คนโทสจริต แม้ข้าวต้มข้าวสวยและของเคี้ยวก็เป็นชนิดที่มีสีต้องตา ถึงพร้อมด้วยกลิ่นและรสมีโอชาน่าชอบใจ ประณีตโดยประการทั้งปวง และเพียงพอแก่ความต้องการจึง

^{๓๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๗๘-๑๗๙.

เหมาะสมแก่คนโทสจริต แม้อิริยาบถก็ต้องเป็นอิริยาบถนอนหรืออิริยาบถนั่ง จึงจะเหมาะสมแก่คนโทสจริต อารมณ์กัมมัญฐาน เป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่งในวรรณกสณทั้งหลาย มีนิลกสณเป็นต้น ซึ่งเป็นชนิดที่มีสะสะอาดหมดจดเป็นอย่างดี นี่คือธรรมเป็นที่สบายของคนโทสจริต

๒.๔.๓ ธรรมอันเป็นที่สบายของคนโมหจริต

บุคคลโมหจริตนั้น เสนาสนะต้องหันหน้าสู่ทิศไม่คับแคบ ที่เมื่อนั่งแล้วทศย้อมปรากฏโล่งว่าง ในบรรดาอิริยาบถ ๔ อิริยาบถเดินจึงเหมาะสม ส่วนอารมณ์กัมมัญฐานขนาดเล็กย่อมไม่เหมาะสมแก่คนโมหจริต เพราะเมื่อโอกาสคับแคบ จิตก็จะถึงความมึนงยังขึ้น เพราะฉะนั้นดวงกสณขนาดใหญ่กว้างมากจึงจะเหมาะสม ประการที่เหลื่อ มีเสนาสนะเป็นต้น มีลักษณะเช่นเดียวกับการที่ได้แสดงไว้แล้วสำหรับคนโทสจริตนั้นแล นี่คือธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนโมหจริต^{๔๐}

๒.๔.๔ ธรรมอันเป็นที่สบายของคนศรัทธาจริต พุทธิจริตและวิตกจริต

วิธีที่ได้แสดงมาแล้วในคนโทสจริตแม้นทุก ๆ ประการ จัดเป็นธรรมที่สบายสำหรับคนศรัทธาจริตด้วย และในบรรดาอารมณ์กัมมัญฐานทั้งหลาย เฉพาะอนุสสติกัมมัญฐานจึงจะเหมาะสมแก่คนศรัทธาจริต

สำหรับคนพุทธิจริตนั้น ไม่มีข้อจะต้องกล่าว ในบรรดาสัปปายะทั้งหลายมีเสนาสนะสัปปายะเป็นต้น สิ่งนี้ย่อมไม่เป็นที่สบายแก่คนพุทธิจริต

ส่วนคนวิตกจริตนั้น เสนาสนะไม่ควรเป็นที่โล่ง เพราะจะมองเห็นภาพได้หลากหลายทำให้เกิดความฟุ้งซ่านง่าย วิตกจริตบุคคลพึงอยู่ในเสนาสนะที่ตั้งอยู่ในซอกเขาลึก มีป่ากำบัง เช่นเงื้อมเขา ท้องช้างและถ้ำ เป็นต้น แม้อารมณ์กัมมัญฐานชนิดกว้างใหญ่ก็ไม่เหมาะสมแก่คนวิตกจริต เพราะอารมณ์เช่นนั้นย่อมเป็นปัจจัยทำให้จิตเล่นพล่านไปด้วยอำนาจแห่งวิตก แต่อารมณ์ชนิดเล็กจึงจะเหมาะสม นี่คือธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนวิตกจริต^{๔๑}

สรุปความว่าธรรมอันเป็นสัปปายะคือเป็นที่สบายของคนแต่ละจริตนั้นแตกต่างกัน ทั้งนี้พื้นเพนิสัยของคนแต่ละจริตไม่เหมือนกัน เช่น คนราคะจริตนั้นรักสวयरักงาม จะใช้สุภกรรมฐานซึ่งนำเกลียดน่ากลัวมาเป็นอารมณ์ของคนราคะจริตมิได้ ดังนั้นจึงต้องใช้กสณ ๑๐ เป็นอารมณ์ของกรรมฐานดังนี้ เป็นต้น

๒.๕ ตัวอย่างของบุคคลที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดตามจริต ๖

จากการศึกษามีข้อค้นพบว่าจริตของบุคคลที่มีลักษณะแตกต่างกัน มีความสำคัญและสัมพันธ์กับการเลือกกรรมฐานให้เหมาะสมกับตนเอง เพื่อความสบายในการปฏิบัติและเกื้อกูลต่อผลของ

^{๔๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๘๐-๑๘๑.

^{๔๑} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๘๑-๑๘๒.

การปฏิบัติ ดังนั้นลำดับต่อไปผู้วิจัยค้นคว้าข้อมูลในพระไตรปิฎกและอรรถกถา เพื่อศึกษาแนวทางการใช้จรีตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยยกตัวอย่าง พระภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ที่มีลักษณะตามจรีตต่าง ๆ ดังจะขอยกเป็นกรณีศึกษาเป็นเรื่อง ๆ ดังต่อไปนี้

๒.๕.๑ ตัวอย่างของบุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดตามราคจรีต

๒.๕.๑.๑ สัทธิวิหาริกของพระสารีบุตรเถระ

พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุผู้เป็นศิษย์ของพระสารีบุตรเถระ ซึ่งในอรรถกถาธรรมบท^{๔๒} ได้เล่ารายละเอียดไว้ ซึ่งขอแสดงเรื่องย่อ ดังนี้

บุตรของนายช่างทองผู้มีรูปร่างงาม ได้บวชในสำนักของพระสารีบุตรเถระ พระสารีบุตรเถระ ท่านปรารภว่ากุลบุตรผู้นี้รูปร่างงามออกบวชจากตระกูลที่ร่ำรวย น่าจะมีราคะมาก จึงมอบอสุภกรรมฐานให้แก่ท่าน แต่อสุภกรรมฐานกลับไม่เป็นที่สบายแก่ท่าน แม้จะพากเพียรปฏิบัติจนครบ ๓ เดือนแล้ว กลับไม่เกิดผลแม้แต่ความสงบของจิต พระหนุ่มจึงกลับมาหาพระสารีบุตรเถระอีก พระสารีบุตรบอกกรรมฐานให้ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก แม้ครั้งที่ ๒ ก็ยังไม่ได้ผล แม้ครั้งที่ ๓ ก็ไม่ได้ผล พระสารีบุตรจึงคิดว่าภิกษุนี้ทำความเพียรตลอด ๔ เดือนมิใช่ผู้ไม่ทำความเพียร จึงเห็นว่าควรนำไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อรับการอบรมจากพระองค์ดีกว่า จึงพาสัทธิวิหาริก (ศิษย์ที่ท่านบวชให้) รูปนี้ไปเฝ้าพระศาสดาในยามเย็น

พระศาสดาตรัสกับพระสารีบุตรเถระว่า “ชื่อว่าอาสยานุสยญาณนั้น ย่อมมีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้บำเพ็ญบารมีแล้ว ยังหมั่นโลกธาตุให้บันลือแล้ว ถึงความเป็นพระสัมพันธัญญะ^{๔๓} แล้วทรงตรวจอุปนิสัยและความเป็นมาในอดีตชาติ และจรีตในชาติปัจจุบัน จึงทรงเห็นว่า บุตรช่างทองนี้เกิดในตระกูลช่างทองมาตลอด ๕๐๐ ชาติภิกษุหนุ่มนี้ ทำหน้าที่ช่างทองอยู่ตลอดกาลนาน หลอมแต่ทองมีสีสุกอย่างเดียว อสุภปฏิกุศลกัมมฐานไม่เหมาะแก่ภิกษุหนุ่มนี้ กัมมฐานที่พอใจเท่านั้นจึงจะเป็นกัมมฐานที่สบายแก่เธอ ทรงปรารภดังกล่าวแล้ว จึงเนรมิตดอกปทุมทอง (สีแดง) สดชื่นด้วยน้ำ เหมือนเพิ่งตัด ด้วยฤทธิ์ แล้วประทานให้ สั่งให้เอาดอกปทุมนี้ไปวางปักไว้ที่กองทรายที่ท้ายวิหาร นั่งขัดสมาธิในที่ตรงหน้า แล้วทำปริกรรมว่า “โลหิตกัม โลหิตกัม” (สีแดง สีแดง) ทักว ปาณินา สนมิมคคเม พุรุหะ นิพพานํ สุขเตน เทสิต” แปลว่า “เธอจงตัดความรักของตนเหมือนตัดดอกบัวที่เกิดขึ้นในสารทกาล จงเพิ่มพูนทางแห่งสันติเท่านั้น เพราะพระสุตเจ้าแสดงนิพพานไว้แล้ว”

เมื่อภิกษุหนุ่มบุตรช่างทองได้รับดอกบัวที่สวยงามเท่านั้น จิตของท่านก็เลื่อมใสเบิกบาน สงบระงับจากนิวรณ์ทันที ไปท้ายวิหารทำตามพระดำรัสแล้วได้มาน ๔ พร้อมด้วยยวสี พระพุทธเจ้าทรงทราบว่าภิกษุนี้ได้มานแล้ว ทรงเนรมิตให้ดอกบัวเหี่ยวเฉาเป็นสีดำ เมื่อท่านออกจากฌาน เห็นดอกบัวเหี่ยวดังกล่าว แล้วย้อนกลับมาดูสังขารภายใน จึงเกิดสังเวช สลดใจ ได้เห็นไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย ภพ ๓ ปรากฏแล้วแก่ท่านดุจไฟติดตัวแล้ว และดุจขาศพอันบุคคลผูกไว้ที่คอ และในที่ไม่ไกลจากนั้น มีสระน้ำ เด็กทั้งหลายเก็บดอกบัวในสระมากองไว้ริมสระ ท่านเห็นความแตกต่างระหว่างบัวที่สดในสระกับบัวที่เหี่ยวริมขอบสระนั้น จึงน้อมเข้ามาหาตัว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ เกิดสลด

^{๔๒} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๕/๑๒๑.

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๑๒๗.

สังเวชในสังขารทั้งหลายที่มีความเสื่อมเป็นธรรมดา พระศาสดาทราบความดำริดังกล่าวจึงเปล่งพระรัศมีไป กระพพหน้าภิกษุ และตรัสพระคาถาว่า “เธอจงตัดความรักของตน เหมือนตัดดอกบัวที่เกิดในสารทกาลลงเพิ่มพูนทางแห่งสันติเท่านั้น เพราะพระสุตเจ้าแสดงนิพพานไว้แล้ว”^{๔๔}

จะเห็นได้ว่ากรรมฐานที่ได้ผลกับบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ต้องเป็นที่สบายแก่บุคคลนั้น และเป็นกรรมฐานที่ก่อให้เกิดความเบิกบานชุ่มชื่นใจ แม้ภิกษุหนุ่มจะเกิดจากตระกูลร่ำรวย แต่ไม่สามารถบำเพ็ญอุสภกรรมฐานได้ผล เพราะไม่เป็นที่สบายแก่จริต แต่พอได้เห็นดอกบัวที่งดงามประดุจทองคำ จิตใจก็กลับเบิกบาน และเมื่อจิตใจเบิกบานมีความสุข จิตย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิได้โดยง่าย ซึ่งสมาธิที่เกิดขึ้นเป็นการเตรียมความพร้อมของจิตที่จะเข้าสู่ปัญญา เมื่อภิกษุนั้นออกจากฌาน เห็นดอกบัวเหี่ยวแห้งไป จึงเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ได้ปัญญาในที่สุดจากเรื่องนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่า จริต และอุปนิสัยต่างๆ นั้นมีที่มาจากเหตุในกาลก่อน ซึ่งอาจเป็นอดีตชาติหรืออดีตในชาติปัจจุบันก็ตาม ซึ่งตรงกับที่คัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวไว้ว่าจริตเป็นผลมาจากความเคยชินในอดีต ดังนั้นเมื่อพระพุทธเจ้าแสดงอุบายวิธีให้กรรมฐานที่สัทธวิหริกพระสารีบุตรเคยทำมาก่อน จึงสามารถบรรลุธรรมได้อย่างรวดเร็ว

๒.๕.๑.๒ พระนางเขมาเถรี

พระนางเขมาเถรี เป็นอัครสาวิกาเบื้องขวาของพระผู้มีพระภาคเจ้า และทรงดำรงตำแหน่งเอตทัคคะผู้เลิศในด้านมีปัญญามากในฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ มีประวัติเรื่องราวที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎกขุททกนิกาย อปทาน เขมาเถรียาปทาน^{๔๕} มีรายละเอียดที่น่าสนใจศึกษาดังนี้

พระนางเคยอุบัติเกิดในสมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตระ เมื่อ ๑๐๐,๐๐๐ กัป ก่อนหน้านี้ ได้เห็นพระศาสดาตั้งภิกษุณีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะฝ่ายภิกษุณีผู้มีปัญญามาก จึงบำเพ็ญมหาทานโดยนิมนต์พระพุทธเจ้าและพระสาวกรับภัตตาหารตลอด ๗ วัน และตั้งความปรารถนาอยู่ในตำแหน่งนั้นบ้าง ซึ่งพระพุทธองค์ทรงตรัสพยากรณ์ว่าความปรารถนาจะสำเร็จในสมัยพระพุทธเจ้าโคตมหลังจากนั้นพระนางได้เสวยสวรรค์สมบัติ มนุษย์สมบัติด้วยบุญนั้นเป็นเวลายาวนาน และได้มาบวชบำเพ็ญบารมีในศาสนาของพระพุทธเจ้าวิปัสสีเป็นเวลา ๑๐,๐๐๐ ปี เมื่อ ๙๑ กัปที่ผ่านมา และในภัทรกัปนี้ ได้ถวายวิหารทานให้พระพุทธเจ้าโกนาคมนะ พร้อมเหล่าสาวกหลายพันองค์ กาลผ่านมาจนถึงพระพุทธเจ้ากัสสปะ พระนางได้เป็นธิดาพระเจ้ากีกิแคว้นกาสิ ได้ฟังมหานิทานสูตร^{๔๖} และนำมาศึกษาปฏิบัติในปัจจุบันชาติสุดท้ายนี้พระนางได้เกิดในตระกูลของพระเจ้ามัททราช ในสากนคร ได้นามว่าเขมา เนื่องจากเมื่อเกิดมาทำให้ทุกคนในนครมีความสุขเกษมสำราญ เมื่อเติบโตขึ้นมา มีสิริโฉมงดงามได้เป็นพระอัครมเหสีที่โปรดปรานอย่างยิ่งของพระเจ้าพิมพิสาร เมื่อพระเจ้าพิมพิสารได้ฟังธรรมจากพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ได้ทรงชักชวนพระนางให้ไปฟังธรรม แต่พระนางคิดว่าพระพุทธเจ้ามีปกติตรัสกล่าวโทษของรูป จึงไม่ยอมไปฟังธรรม พระเจ้าพิมพิสารจึงโปรดให้แต่งพระคาถาพรรณนาความงดงามของเวฬุวันวิหารของพระผู้มีพระภาคว่า

^{๔๔} ข.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๕/๑๒๑.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ข.อป. (ไทย) ๓๓/๒๘๙/๔๒๖.

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗-๗๖.

พระเวฬุวันซึ่งเป็นสถานที่น่าผลิตเพลินยนิติของนรชนผู้ใดได้เห็นแล้ว ผู้นั้นเหมือนได้เห็นสวนนันทวันซึ่งเป็นสถานที่ผลิตเพลินของท้าวอัมรินทราธิราชท้าวสักกเทวราชและเทพทั้งหลายละสวนนันทวันแล้วลงมาที่พื้นปฐพี เห็นพระเวฬุวันที่น่ารื่นรมย์แล้วก็อัศจรรย์ใจ มิรู้เบื่อพระเวฬุวันเกิดขึ้นเพราะบุญของพระราชาอันบุญญาภพแห่งพระพุทธเจ้าประดับแล้วใครเล่าจะประมวลดุณแห่งพระเวฬุวันมากล่าวให้หมดสิ้นได้^{๔๗}

พระนางได้สดับดังกล่าวจึงมีใจคิดอยากชมเวฬุวันมหาวิหาร จึงเลือกเวลาที่คิดว่าพระพุทธเจ้าเสด็จออกบิณฑบาตนอกวัด เข้าไปชมเวฬุวันมหาวิหารว่า จะสวยงามสมดังคำกลอนหรือไม่ พระนางได้เสด็จโดยลำดับ ได้เห็นความงดงามของธรรมชาติและได้เห็นลักษณะหมู่รูปหนึ่งบำเพ็ญเพียรอยู่ จึงนึกแปลกใจว่าโฉนภิกษุนี้หมู่อยู่จึงมาบำเพ็ญสมณธรรมมิได้สนใจบริโภคมกคุณหนอ เหตุใดไม่รอให้แก่อนจึงค่อยบวชภายหลัง พระนางได้เสด็จเข้าไปถึงพระวิหารชั้นในจนถึงพระคันธกุฎี พระนางเข้าใจว่า พระพุทธเจ้ามิได้ประทับอยู่ที่พระคันธกุฎี จึงเดินเข้าไป ได้เห็นพระชินเจ้าผู้งดงามดั่งดวงอาทิตย์อุทัยประทับอยู่ มีสตรีสาวสวยพัตรวอยู่ หญิงสาวนั้นก็มึนรีมีแปลงปลั่งดังทองธรรมชาติ มีหน้าตางดงามดั่งปทุมชาติ ริมฝีปากก็แดงดั่งผลตำลึงสุกชำเลื่องมองแต่น้อย เป็นที่ติดตาตรึงใจยิ่งนัก มีลำแขนงามเหมือนทองคำ วงหน้าสวย ถิ่นทั้งคู้ก็แต่งตั้งดั่งดอกบัวตูม มีเอวคอดกลมกลิ้ง สะโพกผึ่งผาย ลำขาน่ายินดี มีเครื่องประดับสวยงาม ผ่าสไบมีสีแดงแวววาว นุ่งห่มผ้าเนื้อเกลี้ยงสีเขียว มีรูปสมบัติที่ชวนชมโดยไม่รู้เบื่อ ประดับด้วยเครื่องอาภรณ์ทุกชนิด ทันใดนั้นพระพุทธเจ้าทรงเนรมิตรูปร่างของหญิงสาวที่ทรงทำให้เกิดขึ้นโดยฤทธิ์นั้นให้ ค่อย ๆ กลายเป็นร่างหญิงชรา แก่หง่อมลงตามลำดับ สตรีสาวคนนั้นถูกขร่าย่าย มีผิวพรรณแปลกไป ปากอ้า ฟันหัก ผมหงอก น้ำลายไหล หน้าไม่สะอาด หูตึง นัยน์ตาฝ้าฟาง ถิ่นหย่อนยาน ไม่งามเหยียวย่นทั่วกาย มีศีรษะและร่างกายสั่นงันก หลังงอ มีไม้เท้าเป็นเพื่อนเดิน ร่างกายซูบผอมซีดไปสั่นงันก ล้มลงแล้วหายใจถี่ ๆ จากนั้น ความสังเวชที่ก่อให้เกิดขนพองสยองเกล้า ซึ่งไม่เคยมีก็ได้มีแก่พระนางว่า น่าตึเตียน รูปไม่สะอาดที่พวกคนเขลายินดีกัน^{๔๘}

พระพุทธเจ้าตรัสพระธรรมเทศนาต่อไปให้พระนางพิจารณาเห็นอสุภกรรมฐานในรูปกายของหญิงที่ทรงเนรมิต ว่ากระสับกระส่าย ไม่สะอาด เปื่อยเน่า (มีของเหลว) ไหลเข้าและไหลออกเป็นนิจ ทรงแนะนำให้อบรมจิตให้เป็นสมาธิมีอารมณ์เดียวด้วยอารมณ์ที่ไม่งาม จงเจริญกายคตาสติ มากไปด้วยความเบื่อหน่าย จงพิจารณาว่ารูปของหญิงนี้เป็นเช่นเดียวกับร่างกายของพระนางไม่ต่างกันเลย จงคลายความยินดีพอใจในกาย ทั้งภายในและภายนอกเถิด หลังจากนั้นพระนางเขมาจึงเห็นแจ้งตามความเป็นจริงในสังขารทั้งหลายและเสด็จกลับไปทูลขอให้พระสวามี ทราบว่าพระนางประสงค์ที่จะบวช พระเจ้าพิมพิสารได้อนุญาตให้พระนางบวชได้ตามประสงค์ และภายหลังจากบวชได้ ๗ เดือน พระนางเขมาเถรีได้เห็นประทีปสว่างขึ้น และดับไป จึงมีใจสังเวชเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง ได้บรรลุอรหัตต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พระพุทธองค์ทรงตั้งพระนางเขมาเถรีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะว่า เป็นผู้เลิศกว่าบรรดาภิกษุณีผู้มีปัญญา^{๔๙}

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๓๐/๔๓๑.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๔๓/๔๓๓.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๔๓/๔๓๔.

จะเห็นว่าพระนางเขมาเป็นผู้ที่มิระคะจริต ติดในรูปที่สวยงาม รังเกียจรูปที่ไม่สวยงาม จึงไม่ปรารถนาที่จะได้สตัปพระสัทธรรมของพระพุทธเจ้าแต่ด้วยเหตุที่พระเจ้าพิมพิสาร ซึ่งทรงเป็นพระโสดาบัน รู้อุปนิสัยและจริตของพระนางได้เป็นอย่างดี จึงใช้อุบายแต่งกลอนให้ไพเราะ ชมความสวยงามของพระเวฬุวันมหาวิหาร ซึ่งก็ได้ผล เนื่องจากพระนางเป็นผู้มีระคะจริต จึงมีความประสงค์ที่จะได้เห็นในสิ่งที่สวยงามน่าเจริญตาเจริญใจ

ดังนั้นเมื่อพระนางเสด็จเข้าไปในวัด พระพุทธองค์ทรงทราบเรื่องทั้งหมดด้วยพุทธญาณ และทรงมีพระกรุณาที่จะโปรดพระนาง จึงมิได้เสด็จออกบิณฑบาตเช่นปกติ กลับทรงประทับอยู่ในคันธกุฎี และผู้วิจยมีความเห็นว่าพระภิกษุหนุ่มที่พระนางเขมาเห็น ก็อาจจะเป็นรูปเนรมิตที่พระพุทธเจ้าทรงเนรมิตให้พระนางเห็น เพื่อสร้างความประหลาดใจว่าศาสนานี้มีนักบวชหนุ่มแน่น ไม่ใช่เหมือนค่านิยมของสังคมสมัยนั้น ที่นิยมบวชเมื่อมีอายุมาก ทั้งนี้เพื่อบังคับให้พระนางได้คิดในเบื้องต้นเมื่อพระนางเสด็จถึงพระคันธกุฎี ทรงเห็นพระพุทธองค์ประทับนั่งกับหญิงสาวผู้อุปัฏฐาก ซึ่งเป็นรูปเนรมิตทั้งดงามหาที่ติมิได้ ทำให้ดึงดูดความสนใจของพระนางที่มีระคะจริตชอบดูสิ่งสวยงามอยู่แล้ว และพระองค์ก็ทรงแสดงสัจธรรมผ่านรูปเนรมิตนั้นด้วยการเผยให้เห็นความเสื่อมของสังขารด้วยความขรालงทีละน้อย ให้พระนางเขมาได้เกิดสลดสังเวช ซึ่งได้ผลเป็นอย่างดี พระองค์ตรัสธรรมเทศนาไม่กี่ประโยค พระนางเขมาก็ตัดสินใจออกบวชทันที เมื่อพระนางบวชได้ ๗ เดือนจึงบรรลุธรรม ผู้วิจยมีความเห็นว่า พระนางบ่มอินทรีย์ด้วยการเจริญสมาธิ จนได้ฌานสมาบัติจึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาด้วยอนิจจสัญญา เมื่อเห็นเปลวประทีปสว่างโพลงแล้วดับไป จึงได้เป็นพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษครบทุกประการ ทั้งอภิญญา และปฏิสัมภิทา ในที่สุด สอดคล้องกับแนวทางสมถยานิก คือปฏิบัติสมาธิมาก่อน

๒.๕.๑.๓ พระรูปนันทาเถรี

ในอดีตกาลเมื่อ ๔๑ กัปที่แล้วพระรูปนันทาเถรี ได้เกิดในสมัยพระพุทธเจ้าวิปัสสี โดยเกิดในตระกูลใหญ่ที่มั่งคั่ง มีความเจริญในกรุงพินธุมี เป็นสตรีมีรูปร่าง น่าเอ็นดู ได้เข้าเฝ้ารับฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าวิปัสสีแล้ว ประกาศตนถึงไตรสรณคมน์ รัตนาธิล เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วได้ใช้ฉัตรทองบูชาไว้ ณ เบื้องบนแห่งพระสถูปที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เมื่อจุติจากมนุษย์ได้เสวยทิพยสมบัติที่ดาวดึงส์^{๕๐}

ในชาติสุดท้าย พระรูปนันทาเถรี เกิดในกรุงกบิลพัสดุ์ เป็นธิดาแห่งเจ้าศากยะพระนามว่า เขมกะ มีนามว่านันทา (ในอรรถกถาธรรมบทกล่าวว่าท่านเป็นน้องหญิงของพระนันทเถระ) หมู่ชนกล่าวว่านางเป็นผู้หนึ่ง ซึ่งมีความถึงพร้อมด้วยรูปร่าง น่าชม ในคราวที่เติบโตเป็นสาว มีรูปและผิวพรรณงดงาม จนพวกเจ้าศากยะเกิดการวิวาทกันใหญ่โต เพราะเรื่องแย่งตัวนาง

พระบิดาของนางดำริว่า ‘พวกเจ้าศากยะ จงอย่าพินาศเลย’ จึงให้บวช ครั้นพระนางได้บวชเป็นภิกษุณีแล้ว ได้ฟังว่า พระตถาคตเป็นผู้สูงสุดแห่งนรชน ทรงดีเตียนรูป จึงไม่ยอมเข้าเฝ้า เพราะท่านมีความหลงใหลรูปท่านจึงขลาดต่อการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า จึงไม่ยอมไปรับโอวาท ครั้นนั้นภิกษุณีรูปนันทาได้ยินกิตติศัพท์อันงามของพระผู้มีพระภาค จึงคิดแฝงกายเข้าไปในหมู่ภิกษุณีเพื่อจะ

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๐/๗๘, พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓/๑๕๘.

ได้เห็นพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงทราบด้วยพระญาณจึงทรงมีอุบายวิธีเพื่อสงเคราะห์ อริรูปนั้นทาภิษุณี โดยทรงเนรมิตหญิงงามด้วยฤทธิ์ ๓ ลักษณะคือ (๑) หญิงสาวที่สวยงามเหมือนเทพอัปสร (๒) หญิง (คนเดิมที่) ขรา (๓) หญิง (คนเดิม) ที่ตายแล้วมีศพเน่าเหม็นเต็มไปด้วยหนอน รูปนั้นทาภิษุณีเห็นหญิงทั้ง ๓ ลักษณะ แล้วเกิดความสลดใจ ไม่นิยมในซากศพของหญิงที่ตายแล้ว มีความเบื่อหน่ายในภพ ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมแก่นางดังต่อไปนี้

นั่นหาเธอจงดูรูปกายที่กระสับกระส่าย ไม่สะอาด เปื่อยเน่า ไหลเข้าไหลออกอยู่ ที่พวกคนเขลาพากันปรารภกันยิ่งนัก เธอจงอบรมจิตให้เป็นสมาธิมีอารมณ์เดียวด้วยอุสภกรรมเกิดรูปนี้เป็นฉันทา รูปของเธอนั้นก็เป็นฉันทา รูปของเธอนั้นเป็นฉันทา รูปนั้นก็เป็นอย่างนั้น เมื่อเธอพิจารณาเห็นรูปอยู่อย่างนี้ มิได้เกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืน แต่นั่น ก็จะมีเบื่อหน่ายอยู่ด้วยปัญญาของตน”^{๕๑}

เมื่อพระรูปนั้นทาภิษุณีพิจารณาอุสภกรรมฐาน และยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาด้วยการเห็นตามความเป็นจริงของกาย จึงเกิดความเบื่อหน่ายในกาย คลายกำหนดภายใน และหลุดพ้นเป็นพระอรหันต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ในที่สุด

จะเห็นได้ว่าพระรูปนั้นทาภิษุณี เป็นผู้ที่มีราคะจริต พระพุทธเจ้าทรงทราบจิตของนาง และต้องการแก้ความติดใจในรูปจึงเนรมิตรูปที่สวยงาม เพื่อดึงดูดความสนใจ ทำให้มีจิตใจเบิกบาน ต่อมาทรงเนรมิตให้แก่ขรา และตายเป็นศพเน่าให้ดู ทำให้นางเกิดสลดสังเวช คลายความหลงใหลในรูป เห็นอุสภกรรมฐาน และยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาด้วยการเห็นไตรลักษณ์ที่ปรากฏในรูปที่เห็น จึงทำให้จิตหลุดพ้นจากอาสวะได้ในที่สุด ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงมีอุบายวิธีแก้จริตของพระรูปนั้นทาภิษุณี ด้วยการให้กรรมฐานที่ถูกต้องกับจริตเป็นเหตุให้พระนางบรรลุธรรมในที่สุด

๒.๕.๒ ตัวอย่างของบุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดตามโทสจริต

๒.๕.๒.๑ พระโปลีละ

ประวัติของท่านพระโปลีละเถระได้กล่าวเริ่มจากเลื่อมใสศรัทธา ทำบุญในเขตของพระพุทธศาสนา ได้เรียนพระไตรปิฎกจนจบแล้วสอนลูกศิษย์มากมาย เมื่อไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสเรียกว่า พระโปลานเปล่า เพื่อให้เกิดความสำเหนียก จนไปปฏิบัติให้สามเณรสอนอริยสัจถอนมานะละทิฐิให้พ้นจากความทุกข์บรรลุป็นอริยะบุคคลขั้นสูงสุด

พระโปลีละเถระรูปนี้ ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่มีความสามารถรูปหนึ่งเพราะเท่าที่ศึกษาเรียกได้ว่าท่านเป็นผู้ทรงภูมิรู้ภูมิธรรมรูปหนึ่งแต่ไม่เคยปฏิบัติตามที่ท่านสอนผู้อื่น พระพุทธองค์จึงทรงเรียกพระเถระรูปนี้ว่าโปลานเปล่า ดังมีเรื่องราวต่อไปนี้

นามของท่านว่า “โปลีละ” แปลว่าโปลานเปล่า หมายความว่า เป็นผู้ทรง พระไตรปิฎกแต่ปาก แต่ว่าจริยาไม่เคยประพฤติตาม สมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงปรารภพระเถระที่มีนามว่าโปลีละ ตรัสพระธรรมเทศนานี้ว่า โยคา เว เป็นต้น เนื้อความมีอยู่ว่า รู้มาก แต่เอาตัวไม่รอด และท่านเป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกในศาสนาของพระพุทธเจ้ามาถึง ๗ พระองค์ ครั้นออกบวชตั้งใจศึกษาพระไตรปิฎก

^{๕๑} พ.อ.บ. (ไทย) ๓๓/๑๔๓/๕๓๙-๕๔๒.

จนแตกฉาน และยังสอนธรรมะให้กับพระภิกษุ ๕๐๐ รูป นอกจากนี้ ท่านยังเป็นเจ้าคณะใหญ่ถึง ๑๘ คณะ ทำให้เป็นผู้มีชื่อเสียงโด่งดัง เป็นที่รู้จักของภิกษุสามเณรเป็นอย่างดี แม้ว่าท่านจะยังเป็นปุถุชน แต่สามารถสอนลูกศิษย์ให้บรรลุนิพพานเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เพราะว่าในอดีตชาติพระโปลีเถระ เป็นผู้ทรงจำพระไตรปิฎกในศาสนาของพระพุทธเจ้าถึง ๗ พระองค์ หมายถึง เกิดแต่ละชาติ ความทรงจำดีมาก สามารถทรงพระไตรปิฎกได้ ในระหว่างที่พบพระพุทธเจ้า ๗ องค์มาแล้ว ทุกชาติที่ได้เกิดทันพระพุทธเจ้า ท่านมีความจำดี คือมีสัญญาดี ปัญญาน้อย สัญญานี้ได้แก่ความจำ จำแล้วไม่นำไปประพฤติปฏิบัติ ไม่มีปัญญาที่จะนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ ในแต่ละสมัยเป็นอาจารย์ ครูสอนธรรม คือสอนพระไตรปิฎก กับบรรดาพระ ๕๐๐ รูปมาในสมัยองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหมือนกัน ท่านเกิดในระหว่างนี้ แล้วอาศัยความดี ที่ปัญญาดี เคยทรงพระไตรปิฎกมา แล้วมีลูกศิษย์ลูกหารวมกันแล้ว ๕๐๐ รูป หมายถึง โรงเรียนที่ตั้งสอน พระจะต้องมีจำนวนเต็ม ๕๐๐ รูปอยู่เสมอ เป็นบริวาร จะเป็นศิษย์ แต่ท่านบอกว่าภิกษุนี้ยอมไม่มีแม้แต่ความคิดว่า เราจะทำ สลัดออกจากทุกข์แก้ตน เราจะหยิ่งเอาจริงอะไร เป็นดำริขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงรู้ว่า พระโปลีเถระ เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎก แต่ว่ามีแต่สัญญา ขาดปัญญา

วันหนึ่งท่านโปลีเถระไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ตรัสว่า ท่านโปลีเถระ คัมภีร์เปล่ามาแล้วหรือ เวลาจะกลับพระองค์ทรงตรัสว่า โปลีเถระ คัมภีร์เปล่าไปแล้วหรือ ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสเรียกเช่นนั้น เพื่อที่จะให้ท่านโปลีเถระเกิดความสำนึกตัว พระโปลีเถระท่านเก็บคำตรัสเรียกเช่นนั้นมาคิดด้วยความแปลกใจว่า ทั้ง ๆ ที่ท่านมีความรู้แตกฉาน ในพระไตรปิฎก แต่ทำไมพระองค์ทรงตรัสเรียกเช่นนั้น ต่อมาท่านสำนึกได้ว่าท่านยังไม่ได้สำเร็จขั้นใดขั้นหนึ่งเลย ยังไม่ได้ลงมือปฏิบัติเพื่อละกิเลส ส่วนลูกศิษย์สำเร็จกันไปมากแล้ว พระโปลีเถระนั้นคิดว่า เราย่อมทรงไว้ซึ่งพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา บอกธรรมแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป ถึง ๑๘ คณะใหญ่ เมื่อเป็นเช่นนั้น พระศาสดาองค์ตรัสเรียกเราเนื่อง ๆ ว่า คุณโปลีเถระเปล่า พระศาสดาตรัสเรียกเราอย่างนี้ เพราะความไม่มีคุณวิเศษ มีมานเป็นต้นแน่แท้ ท่านมีความสังเวชเกิดขึ้นแล้ว จึงคิดว่า บัดนี้ เราจักเข้าไปสู่ป่าแล้วทำสมณธรรม จัดแจงบาตรและจีวรเอง ได้ออกไปพร้อมกับภิกษุผู้เรียนธรรม แล้วออกไปภายหลังภิกษุทั้งหมดในเวลาใกล้รุ่ง พวกภิกษุนั้นสาธยายอยู่ในบริเวณ ไม่ได้กำหนดท่านว่า อาจารย์ พระเถระ เข้าไปหาภิกษุ ๓๐ รูป ผู้อยู่ในอาวาสราวป่าแห่งหนึ่ง ให้อาจารย์สั่งสอนเถระแล้ว ขอให้ท่านจงเป็นที่พึ่งของตน โดยที่พระเถระเหล่านั้นทั้งหมด ล้วนเป็นพระอริยสงฆ์ทั้งนั้น ลำดับนั้น พระมหาเถระส่งพระโปลีเถระนั้นไปสู่สำนักพระอนุเถระ ซึ่งได้ออกอุบายให้พระโปลีเถระปฏิบัติตาม เพื่อกำจัดมานะของท่าน เมื่อพระโปลีเถระปฏิบัติตามจึงได้บรรลุพระอรหันต์เป็นที่สุด^{๕๒}

พระโปลีเถระ มีศรัทธาในศาสนา ศึกษาหาความรู้จนเป็นพระเถระที่เชี่ยวชาญด้านพระไตรปิฎก มีศิษย์มากมาย ซึ่งเป็นลักษณะของบุคคลประเภทวิตกจริต แต่แข่งกระด้าง คือมีมานะและอดิมานะจัดเป็นโทสจริต แต่จากประวัติของท่าน แม้ท่านจะมีความรู้ สอนสอนจนลูกศิษย์สามารถบรรลุนิพพาน ปัญญาของท่านเป็นเพียงปัญญาที่ได้จากสุตมยปัญญา ความจำได้หมายความว่าเกิดจากการเรียนเท่านั้น หากตัวท่านเองยังขาดปัญญาที่เกิดจากภาวนาที่จะทำให้ท่านบรรลุนิพพานได้ พระพุทธเจ้าจึงมีอุบายวิธีโดยการ เรียกท่านว่า โปลีเถระเปล่า เพื่อให้ท่านเกิดการพิจารณา ที่มาของชื่อที่

^{๕๒} พ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๑๑๒.

พระพุทธเจ้าเรียกชื่อท่าน และพระองค์ทรงเรียกประจำบ่อย ๆ เป็นการตอกย้ำจิตสำนึกของพระโปฏิสเถระ จนวันหนึ่งทำให้พระโปฏิสเถระคิดได้ยอมแสดง ให้เห็นว่าลักษณะเดิมท่านยังเป็นบุคคลที่จัดอยู่ในประเภทโทสจริต

๒.๕.๓ ตัวอย่างของบุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดตามโมหจริต

๒.๕.๓.๑ สัจจนิครนถ์

สัจจนิครนถ์เป็นบุตรชายของนิครนถ์สามีภรรยาคนหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ชำนาญในลัทธิการโต้วาทะ ทั้งสองคนมีบุตรธิดา ๕ คน เป็นหญิง ๔ ต่อมา ทั้ง ๔ แพ้วาทะแก่พระสารีบุตร จึงออกบวชเป็นภิกษุณีทั้งหมด เป็นชายหนึ่ง คือสัจจนิครนถ์

สัจจนิครนถ์เก่งกว่าบิดามารดาและพี่สาว เพราะนอกจากจะเรียนลัทธิมาจากบิดามารดาแล้วยังเรียนศิลปวิทยาอื่น ๆ อีกมาก จนเขารู้ว่ามีความรู้มาก ต้องใช้เข็มขัดรัดท้องไว้ตลอดเวลา เพราะเกรงว่าความรู้จะร่วงหล่น เขาจึงชอบโต้วาทะ และรับแต่งตั้งเป็นอาจารย์สอนศิลปวิทยาแก่เจ้าลิจฉวีในกรุงเวสาลี ชอบพูดว่าไม่มีผู้ใดที่โต้ตอบกับตนแล้วจะห้วนไหว แม้แต่เสาที่ไม่มีชีวิตก็ต้องห้วนไหว วันหนึ่งเขาพบพระอัสสชิเถระจึงถามว่า ส่วนใหญ่พระสมณโคดมสอนเรื่องอะไร พระอัสสชิเถระตอบว่า ทรงสอนว่า รูป เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณไม่เที่ยง รูป เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณ สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ัตถารธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ัตตา สัจจนิครนถ์ฟังแล้วกล่าวว่า ท่านได้ฟังสิ่งที่ไม่ถูกเสียแล้ว หากเราได้พบพระสมณโคดมเมื่อไหร่จะถ่ายทอดความเห็นชั่วเหล่านี้ให้ได้ แล้วได้ชักชวนเจ้าลิจฉวีประมาณ ๕๐๐ คนให้ไปชมการโต้วาทะระหว่างตนกับพระพุทธเจ้า สัจจนิครนถ์เข้าไปกล่าวเชิญชวนเจ้าลิจฉวีด้วยการคุยว่า “วันนี้ข้าพเจ้าจะเจรจากับพระสมณโคดม ถ้าพระสมณโคดมจะตั้งอยู่ตามคำที่ภิกษุชื่ออัสสชิผู้เป็นสาวกผู้หนึ่งได้พูดกับข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจะชักลากถ้อยคำพระสมณโคดมตามถ้อยคำของข้าพเจ้า เหมือนบุรุษผู้มีกำลังจับแกะที่มีขนยาวแล้วหลุดลามานั้น หรือมีฉนั้น ก็เหมือนคนทำการในโรงสุราผู้มีกำลังวางเสื่อลำแพนสำหรับรองรับแป้งสุราอันใหญ่ในห้วงน้ำลึก แล้วจับที่มุมลามานั้น ข้าพเจ้าจะสลัดถ้อยคำของพระสมณโคดมเสีย เหมือนบุรุษผู้มีกำลังผู้เป็นนักเลงสุราจับภาชนะตวงสุราที่มุมตวงนั้น ข้าพเจ้าจักเล่นงานพระสมณโคดมเหมือนนักกีฬาเล่นกีฬาชักป่าน ให้เป็นเหมือนช้างที่มีวัยล่วง ๖๐ ปี ลงสู่สระโบกขรณีที่มีน้ำลึกแล้วเล่นกีฬาชักป่านนั้น ขอเจ้าลิจฉวีทั้งหลายจงไปด้วยกัน ขอเจ้าลิจฉวีทั้งหลายจงไปด้วยกัน วันนี้ ข้าพเจ้าจักสนทนากับพระสมณโคดม” บรรดาเจ้าลิจฉวีเหล่านั้น บางพวกกล่าวอย่างนี้ว่า พระสมณโคดมจักกล่าวแย้งถ้อยคำของท่านสัจจจะได้อย่างไร ที่แท้ท่านสัจจจะกลับจะกล่าวแย้งถ้อยคำของพระสมณโคดม บางพวกกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านสัจจจะเป็นอะไร จึงกล่าวแย้งพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคได้ ที่แท้พระผู้มีพระภาคกลับจะทรงกล่าวแย้งถ้อยคำของท่านสัจจจะ

ในกาลต่อมาสัจจจะนิครนถบุตรพร้อมด้วยเจ้าลิจฉวีจำนวนมากเข้าไปสู่ปามหาวันถึงที่ที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ แล้วทูลสนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วจึงนั่ง ณ ที่สมควร แม้เจ้าลิจฉวีเหล่านั้น บางพวกถวายเป็นภิกษุแล้วนั่ง ณ ที่สมควร บางพวกทูลปราศรัยแล้วนั่ง ณ ที่สมควร บางพวกประนมมือแล้วนั่ง ณ ที่สมควร บางพวกประกาศชื่อและโคตรของตน ในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร บางพวกก็นั่งอยู่ ณ ที่สมควร

สัจจนิกนรณบุตรครั้นนั่งแล้วได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าพเจ้าขอถามท่านพระโคตมสักหน่อยหนึ่ง ถ้าท่านพระโคตมจะเปิดโอกาสที่จะตอบปัญหาแก่ข้าพเจ้า” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อัคริเวสสนะ ท่านประสงค์จะถามปัญหาใดก็ถามเถิด” “ท่านพระโคตมแนะนำพวกสาวกอย่างไร คำสั่งสอนของท่านพระโคตมที่เป็นไปในพระสาวกทั้งหลาย โดยส่วนมากเป็นอย่างไร” ตรัสตอบว่า “เราแนะนำสาวกทั้งหลายอย่างนี้ และคำสั่งสอนของเราที่เป็นไปในสาวกทั้งหลายโดยส่วนมากเป็นอย่างนี้ว่า ‘รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยงสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง รูปไม่ใช่ัตตา เวทนาไม่ใช่ัตตา สัญญาไม่ใช่ัตตา สังขารทั้งหลายไม่ใช่ัตตา วิญญาณไม่ใช่ัตตา สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ัตตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ัตตา เราแนะนำสาวกทั้งหลายอย่างนี้และคำสั่งสอนของเราที่เป็นไปในสาวกทั้งหลายโดยส่วนมากเป็นอย่างนี้’” “ท่านพระโคตมขอให้ข้าพเจ้าแสดงอุปมาถวาย” “ขอเชิญท่านแสดงอุปมาเถิด” “ท่านพระโคตม พืชพันธุ์ไม้เหล่าใดเหล่าหนึ่งถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์พืชพันธุ์ไม้เหล่านั้นทั้งหมดต้องอาศัยแผ่นดิน อยู่ในแผ่นดิน จึงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ได้ หรือการงานอย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลต้องทำด้วยกำลัง การงานเหล่านั้นทั้งหมดบุคคลต้องอาศัยแผ่นดิน ต้องอยู่บนแผ่นดินจึงทำได้ แม้ฉันใด

บุรุษบุคคลนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีรูปเป็นัตตา มีเวทนาเป็นัตตา มีสัญญาเป็นัตตา มีสังขารเป็นัตตา มีวิญญาณเป็นัตตา ต้องดำรงอยู่ในรูป เวทนา สัญญาสังขาร วิญญาณ จึงจะประสบบุญหรือบาปได้” “อัคริเวสสนะ ท่านกล่าวอย่างนี้ว่า ‘รูปเป็นัตตาของเรา เวทนาเป็นัตตาของเรา สัญญาเป็นัตตาของเรา สังขารทั้งหลายเป็นัตตาของเรา วิญญาณเป็นัตตาของเรามีใช่หรือ’” “ท่านพระโคตม ข้าพเจ้ากล่าวอย่างนั้นจริง และหมู่ชนเป็นอันมากก็กล่าวอย่างนั้นว่า ‘รูปเป็นัตตาของเรา เวทนาเป็นัตตาของเรา สัญญาเป็นัตตาของเรา สังขารทั้งหลายเป็นัตตาของเรา วิญญาณเป็นัตตาของเรามีใช่หรือ’” “อัคริเวสสนะ หมู่ชนเป็นอันมากจักช่วยอะไรท่านได้ เชิญท่านยืนยันคำของท่านเถิด” “ท่านพระโคตม เป็นความจริง ข้าพเจ้ากล่าวอย่างนี้ว่า รูปเป็นัตตาของเรา เวทนาเป็นัตตาของเรา สัญญาเป็นัตตาของเรา สังขารทั้งหลายเป็นัตตาของเรา วิญญาณเป็นัตตาของเรา” ทรงย้อนถามสัจจนิกนรณบุตรด้วยอุปมา

พระพุทธเจ้าทรงได้ตอบปัญหากับสัจจนิกนรณผู้ถือตัวจัดและคอยกำจัดคุณของผู้อื่นจนยอมจำนนในที่สุด และได้สารภาพต่อหน้าพระพุทธองค์ว่า “ข้าแต่ พระโคตมผู้เจริญ ข้าพเจ้าเป็นคนคอยกำจัดคุณผู้อื่น เป็นคนคณองวาทา ได้เข้าใจพระดำรัสของท่านพระโคตมว่า ตนสามารถรุกรานได้ด้วยถ้อยคำของตน บุรุษมาปะทะข้างซ้ายมือเข้าก็ดี พบกองไฟที่กำลังลุกโชนก็ดี พบงูพิษที่มีพิษร้ายก็ดี ยังพอเอาตัวรอดได้บ้าง แต่พอมาพบท่านพระโคตมเข้าแล้ว ไม่มีใครเอาตัวรอดได้เลย ข้าพเจ้าเป็นคนคอยกำจัดคุณผู้อื่น เป็นคนคณองวาทา ได้เข้าใจพระดำรัสของท่านพระโคตมว่า ตนสามารถรุกรานได้ด้วยถ้อยคำของตน ขอท่านพระโคตมพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ จงรับนิมนต์เพื่อฉันในวันพรุ่งนี้เถิด” พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์โดยดุชนิภาพ

ครั้นในเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ทรงครองอันตราสกถิอบาตรและจีวรเสด็จเข้าไปยังอารามของสัจจนิกนรณบุตร แล้วประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้ว จากนั้นสัจจนิกนรณบุตรได้นำของขบฉันอันประณีตประเคนภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขให้พร้อมหน้าด้วยมือตนเอง เมื่อพระผู้มีพระภาคเสวยเสร็จ ทรงวางพระหัตถ์จากบาตรแล้ว สัจจนิกนรณบุตรจึงเลือกนั่ง ณ ที่สมควรที่ใดที่หนึ่งซึ่งต่ำกว่าแล้วกราบทูล “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ บุญและผลบุญในทาน

ครั้งนี้ จงมีความสุขแก่ทายาททั้งหลายเถิด” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อัคริเวสสนะ บุญและผลบุญ ในทานนี้อาศัยทักษิณียบุคคลที่ยังไม่สิ้นราคะ โทสะ โมหะเช่นกับท่าน จักมีแก่ทายาททั้งหลายบุญและผลบุญในทานนี้อาศัยทักษิณียบุคคลที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะเช่นกับเราจักมีแก่ท่าน”^{๕๓}

ในคัมภีร์อรรถกถาพระอรรถกถาจารย์แก้ว่า ที่ทรงอนุโมทนาเช่นนั้น เพราะสัจจะนิครนถ์ถือว่าตนเองเป็นบรรพชิต พวกเจ้าลิจฉวีทำบุญแก่เขา จึงตรัสว่า ทักษิณียบุคคลผู้ยังไม่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ เหมือนกับท่าน ส่วนสัจจะนิครนถ์นำอาหารมาถวายแต่พระพุทธเจ้า จึงตรัสว่า ทักษิณียบุคคลผู้ สิ้นราคะ โทสะ โมหะ เหมือนกับเรา เพื่อรักษาน้ำใจของเขา และเป็นวาสนาของเขา ในอนาคต^{๕๔}

ในคัมภีร์อรรถกถาพระอรรถกถาจารย์แก้ว่า การที่สัจจะนิครนถ์ไม่บรรลุลหรรษ ไม่ทูลขอบวช และไม่ถึงพระรัตนตรัย เหตุใดพระพุทธเจ้าจึงแสดงธรรมแก่เขา เพราะว่า เป็นวาสนาแก่เขาในอนาคต แม้ว่าอุปนิสัยในขณะนั้นจะไม่มี แต่ครั้งฟังธรรมแล้ว หลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว ๒๐๐ ปี พระศาสนาจะตั้งในลังกาทวีป สัจจะนิครนถ์นี้จะเกิดที่นั่น ถึงการเจริญวัยบวชเรียนพระไตรปิฎก เจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา มีชื่อว่า พุทธรักชิต^{๕๕}

๒.๕.๓.๒ มานัตถิทธพราหมณ์

พราหมณ์ชื่อมานัตถิทธะ (กระด้างเพราะถือตัว) พำนักอยู่ในกรุงสาวัตถีเขาไม่ไหว้มารดา บิดา อาจารย์ และพี่ชายเลย พระผู้มีพระภาคมีบริษัทหมู่ใหญ่แวดล้อม ทรงแสดงธรรมอยู่ เขาได้มีความคิดดังนี้ว่า

พระสมณโคดมนี้มีบริษัทหมู่ใหญ่แวดล้อมทรงแสดงธรรมอยู่ ทางที่ดีเราจะเข้าไปเฝ้าพระสมณโคดมถึงที่ประทับถ้าพระสมณโคดมจักทักทายเรา เราก็จักทักทายท่าน ถ้าพระสมณโคดมไม่ทักทายเราเราก็จักไม่ทักทายท่าน ลำดับนั้น มานัตถิทธพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วยืนนิ่งอยู่ ณ ที่สมควร ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคไม่ทรงทักทาย มานัตถิทธพราหมณ์ต้องการจะกลับจากที่นั่นด้วยคิดว่า “พระสมณโคดมนี้ไม่รู้อะไร” ที่นั่น พระผู้มีพระภาคทรงทราบความคิดคำนึงของมานัตถิทธพราหมณ์ด้วยพระทัยแล้ว ได้ตรัสกับมานัตถิทธพราหมณ์ด้วยพระคาถาว่า พราหมณ์ ในโลกนี้ใครที่ยังมีมานะไม่ตีเลย บุคคลมาด้วยประโยชน์ใด พึงเพิ่มพูนประโยชน์นั้นไว้

ครั้งนั้น มานัตถิทธพราหมณ์คิดว่า “พระสมณโคดมทรงทราบจิตของเรา” จึงหมอบลงด้วยศิระะที่ไถ่พระยุคลบาทพระผู้มีพระภาค ณ ที่นั่นเอง จมพิศพระยุคลบาทพระผู้มีพระภาคและนวดด้วยมือ ประกาศชื่อว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญข้าพระองค์ชื่อมานัตถิทธะ ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญข้าพระองค์ชื่อมานัตถิทธะ” ครั้งนั้น บริษัทนั้นเกิดประหลาดใจว่า “น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏมานัตถิทธพราหมณ์นี้ไม่ไหว้มารดา บิดา อาจารย์ และพี่ชาย แต่พระสมณโคดมทรงทำคนเช่นนี้ให้ทำการอบน้อมได้เป็นอย่างดียิ่ง” ขณะนั้น พระผู้มีพระภาคตรัส

^{๕๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๖-๓๖๓/๓๙๑-๔๐๐.

^{๕๔} ม.ม. อ. (ไทย) ๑/๓/๘๗-๑๐๗.

^{๕๕} ม.ม. อ. (ไทย) ๑/๓/๑๔๓-๑๔๔.

กับมานัตถิทธิพรพราหมณ์ว่า “พอละ พราหมณ์เชิญลุกขึ้นนั่งบนที่นั่งของตนเถิด เพราะท่านมีจิตเลื่อมใสในเราแล้ว”

ลำดับนั้น มานัตถิทธิพรพราหมณ์นั่งบนที่นั่งของตนแล้ว ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า บุคคลไม่ควรทำมานะในใคร ควรมีความเคารพในใคร พึงยำเกรงในใคร บุชาใครด้วยดีแล้ว จึงจะเป็นการดี พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลไม่ควรทำมานะในมารดา บิดา พี่ชาย และในอาจารย์เป็นดี พึงมีความเคารพในบุคคลเหล่านั้น พึงยำเกรงในบุคคลเหล่านั้น บุชาบุคคลเหล่านั้นด้วยดีแล้วจึงเป็นการดีบุคคลพึงทำลายมานะ ไม่ควรกระด้าง พึงนอบน้อมพระอรหันต์ผู้เยือกเย็น ทำกิจเสร็จแล้ว ไม่มีอาสวะ ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่านั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว มานัตถิทธิพรพราหมณ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ พระภาติของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ พระภาติของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ขอพระโคตมผู้เจริญโปรดทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต”^{๕๖}

๒.๕.๔ ตัวอย่างของบุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดตามสัทธาจริต

๒.๕.๔.๑ พระจุฬปันถก

พระจุฬปันถก เป็นพระอรหันตสาวกผู้เป็นเอตทัคคะหรือสาวกผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายถึง ๒ ตำแหน่ง คือ (๑) เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลาย ผู้สามารถเนรมิตกายมโนมัย และ (๒) เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลาย ผู้ฉลาดในเจตวิวิธ^{๕๗} เรื่องราวของท่านมีประเด็นที่น่าสนใจดังนี้

ประวัติและปฏิปทาของพระจุฬปันถกปรากฏอยู่หลายแห่งทั้งในพระไตรปิฎกส่วนพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ปิฎก สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ขุททกนิกาย ธรรมบท ในแต่ละแห่งมีรายละเอียดประวัติในส่วนของอรรถกถา ผู้วิจัยจึงขอยกเนื้อหา โดยย่อที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นหลัก และเสริมด้วยรายละเอียดในอรรถกถา ดังต่อไปนี้

ในสมัยพระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ในชาติอดีตของพระจุฬปันถกได้เป็นพระดาบสได้เคยเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ท่านดาบสถือร่มดอกบัวขึ้นตีย่อมเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ได้ถวายร่มดอกบัวแก่พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงรับแล้ว ทรงอนุโมทนา แล้วทรงตรัสพยากรณ์ดาบสนี้ว่า จะได้ครองสวรรค์สมบัติ มนุษย์สมบัติ และในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ (นับจากกัปนี้ไป) พระศาสดา พระนามว่าโคตมจักอุบัติขึ้นในโลก ดาบสนี้จักเกิดเป็นมนุษย์ ได้เป็นสาวกเป็นผู้สูงสุดในการเปล่งกายได้ตั้งใจนี้ ครั้นได้บรรลุประโยชน์อย่างสูงสุดแล้ว จักทำให้ศาสนารุ่งเรือง^{๕๘}

ในชาติสุดท้ายได้เกิดเป็นหลานท่านธนเศรษฐี อยู่อุปการะของคุณตา มีพี่น้องร่วมอุทรสองคน เมื่อโตเป็นหนุ่ม พี่ชายชื่อมหาปันถกได้ออกบวชในพระพุทธศาสนา หลังจากนั้นไม่นานพระมหาปันถกบรรลุประอรหันต์ คิดประสงฆ์ให้น้องชายคือจุฬปันถกได้บวชและได้บรรลุธรรมบ้าง

^{๕๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๑/๒๙๑-๒๙๒.

^{๕๗} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๙๘/๒๖-๒๘.

^{๕๘} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๕/๑๐๗-๑๑๐, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๓๒๓.

จึงขออนุญาตจากโยมตาให้น้องจุฬป็นถกบวช ซึ่งท่านเศรษฐีก็อนุญาต พระมหาปณณิกเถระจึงได้ให้ จุฬปณณิกะนั้นบวชเป็นสามเณร ดำรงมั่นอยู่ในศีล ๑๐ ได้ดีแล้ว จึงเล่าให้เรียนปริยัติธรรม โดยให้ท่อง คาถาเพียงสี่บาทว่า

ปทุมมียถา โภกนุท สุกนธ	ดอกบัวโภกนุททะ กลิ่นหอม บานแต่เช้าตรู่
ปาโตลียา ผลุลมวิตคนธ	พื้งมีกลิ่นยังไม่สิ้นไป ฉันทใด
อังคิรส ปสส วิโรจมาน	เธอจงทอดทศนาการดูพระอังคิรสผู้ไพโรจน์อยู่
ตปนตมาทิจจมิวนตลิกเข	ดูจพระอาทิตย์ส่องแสงในกลางหาวันนั้น ^{๕๙}

แม้ท่านจุฬปณณิกจะท่องคาถาบทเดียวนี้เป็นเวลาถึง ๔ เดือนก็ยังไม่สามารถจำคาถาบท เดียวนี้ได้ พระมหาปณณิก จึงได้ให้ท่านสึกเสีย เพราะเห็นว่าเป็นผู้ไร้ความสามารถที่จะเจริญสมณธรรม ต่อไปได้^{๖๐}

การที่มีปัญหาที่บออาจเป็นวิบากที่ติดตามมาหลายชาติ จนถึงชาติปัจจุบัน ท่าน จุฬปณณิกยื่นร้องไห้เสียใจเพราะถูกพระมหาปณณิกไล่ให้สึกเสีย และไม่ให้เป็นร่วมฉันภัตตาหารที่หมอ ชิวโกมารักจจำนิมนต์^{๖๑}

พระศาสดาทรงตรวจอุปนิสัยแล้วเห็นว่าท่านมหาปณณิก ไม่ทราบจริตของจุฬปณณิก จึง ทรงเสด็จมาโปรด ทรงห้ามมิให้สามเณรจุฬปณณิกะลาสิกขาบท โดยให้เหตุผลว่า ได้บวชอุทิศต่อพระ ศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า มิได้บวชอุทิศตนแก่ท่านมหาปณณิก แล้วทรงประทานกรรมฐานที่ถูกจริตนิสัย และบุพกรรมเดิม ด้วยการประทานผ้าขาวพร้อมให้ท่องคำปริกรรมว่า “รโฆรณ รโฆรณ” (ผ้าเช็ด รูลี ๆ) และพอได้กรรมฐานนี้ไม่นานนัก เมื่อท่านบริกรรมลูบลำผ้าผืนนั้นไปมา ผ้าสะอาดก็กลายเป็น เศร้าหมอง เมื่อท่านบริกรรมลูบลำไปอีก ผ้านั้นก็กลายเป็นเหมือนผ้าเช็ดหม้อข้าว เพราะมีญาณอัน แก่กล้าท่านจึงคิดอย่างนี้ว่า แต่เดิมมาท่อนผ้าผืนนี้ก็บริสุทธิ์สะอาด เพราะอาศัยสระอันมี วิญญาน ครองนี้ จึงได้กลายเป็นอย่างอื่นเศร้าหมองไป ฉะนั้นผ้าผืนนี้ เป็นอนิจจังอย่างไร แม้จิตก็คงเป็นอย่าง นั้นแน่ จึงเกิดความสังเวช จิตน้อมไปในดอกบัวนั้น (ที่เคยถวายทานให้พระพุทเจ้าปทุมุตระ) จิตท่าน เข้าสู่ฌาน ทำฌานให้เป็นบาทฐาน ยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา ไม่นาน ก็ได้บรรลุพระอรหัตตผลพร้อมทั้ง ปฏิสัมภิทา ๔ ด้วยเหตุที่ชาติหนึ่งท่านจุฬปณณิกเคยเห็นอนิจจังจากผ้าที่สกปรกเพราะเช็ดหม้อ พอ ท่านได้บรรลุพระอรหัตต ความรู้ทั่วถึงพระธรรม และอภิญญา ๕ ก็ติดตามมาด้วย^{๖๒}

ครั้งนั้นพระศาสดาและพระภิกษุสงฆ์รับนิมนต์ไปฉันภัตตาหารที่บ้านชิวโกมารักจจำเมื่อ พระจุฬปณณิกได้บรรลุพระอรหัตตแล้ว พระศาสดาทรงทราบ จึงตรัสให้หมอชิวโกทราบว่ายังมีพระ เหลืออยู่อีกรูปหนึ่งในชิวกัมพวัน หมอชิวกจึงให้คนไปดู พบพระจำนวนมากนับพันอยู่ในวัดด้วย อำนาจฤทธิ์ของท่านจุฬปณณิกเนรมิตให้มีขึ้น จึงกลับมาบอกหมอชิวโก พระศาสดาตรัสให้เรียกถามว่า พระรูปใดเป็นท่านจุฬปณณิก รูปใดตอบก่อนให้จับข้อมือแล้วนิมนต์มา จึงสามารถนิมนต์พระจุฬปณณิก

^{๕๙} ขุ.อป.อ. (ไทย) ๘/๒/๒๑, ขุ.อป.อ. (ไทย) ๘/๒/๒๐.

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๓๒๘.

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๓๓๖.

^{๖๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๓๓๖, ขุ.อป.อ. (ไทย) ๘/๒/๒๐.

มาได้ พระพุทธเจ้าจึงตั้งพระจูฬปันถกไว้เป็นเอดท์คคะหรือสาวกผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้สามารถ เณรมิตกามโนมัย^{๖๓}

จะเห็นได้ว่าท่านจูฬปันถกมีอุปนิสัยเป็นราคะจริตหรือศรัทธาจริต เนื่องจากมีปัญหาไม่กล้า แต่อาศัยศรัทธากล้า และได้สุกกรรมฐานพร้อมกับการที่จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิด้วยการลูบผ้า เข้า ข่ายเจริญแนวทางสมถยานิก คือได้มานานก่อนแล้วเจริญปัญญาเห็นไตรลักษณ์ ครั้นเมื่อบรรลुरुธรรมแล้ว จึงเป็นผู้มีฤทธิ์เพราะทรงฌานมาก่อนนั่นเอง

๒.๕.๕ ตัวอย่างของบุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดตามพุทธิจิต

๒.๕.๕.๑ พระอัญญาโกณฑัญญะ

พระอัญญาโกณฑัญญะเป็นพระอรียบุคคลและพระภิกษุรูปแรกในพระพุทธศาสนา ทำให้ ศาสนาพุทธสมบูรณ์พร้อมด้วยรัตนตรัยเป็นครั้งแรก เป็นผู้บรรลुरुธรรมก่อนพระสาวกทั้งปวง หลังจาก ฟังพระพุทธเจ้าแสดงธรรม อัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๖๔} ดังนั้นจึงแสดงให้เห็นอุปนิสัยตามจริตได้ว่า พระอัญญาโกณฑัญญะ มีลักษณะเป็นผู้มีปัญญาจริต จากการศึกษาประวัติและการสังสมบารมีก่อนที่ ท่านจะได้บรรลुरुธรรม ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังนี้

นามเดิมของท่านก่อนอุปสมบท คือ โกณฑัญญะ ตามโคตร มีวรรณะพราหมณ์ จบคัมภีร์ ไตรเพทและตำราพยากรณ์หาปุริสลักษณะ อันเป็นความรู้สูงสุดของวรรณะพราหมณ์ ท่านเป็นผู้ ได้รับการคัดเลือกจากพราหมณ์ให้ทำนายลักษณะของเจ้าชายสิทธัตถะ และเป็นผู้เดียวที่ทำนายว่า เจ้าชายสิทธัตถะจะทรงออกผนวช แล้วตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อย่างแน่นอน ในอดีตชาติท่าน ได้แสดงออกถึงจิตลักษณะบำเพ็ญบารมีของท่านมาแล้วตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าพระปทุมุตระ และ พระวิปัสสี แล้วได้ทำความปรารถนาตำแหน่งเอดท์คคะด้านรัตตัญญู พระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ ได้ทรงพยากรณ์ไว้ว่าท่านจะสำเร็จความประสงค์บรรลुरुธรรมเป็นคนแรกเมื่อได้ฟังธรรมจากสมณ โคดม ดังนี้ คินวันเพ็ญ ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ อันเป็นปฐมเทศนา และต่อมาในวันแรม ๕ ค่ำเดือน ๘ ได้ ฟังอนัตตลักขณสูตร^{๖๕} ก็ได้บรรลुरुหันทผล ท่านเจริญวิปัสสนาไปในขณะการฟังธรรมที่ ทรงแสดงธรรม จึงทำให้ท่านได้บรรลुरुธรรม^{๖๖}

วิเคราะห์ว่า ท่านโกณฑัญญะ เมื่อได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง คืออัมมจักกั กัปปวัตตนสูตร เมื่อได้ฟังธรรมท่านก็สามารถบรรลุเป็นโสดาบันได้ เนื่องจากท่านใช้ปัญญาพิจารณา ใคร่ครวญที่พระพุทธองค์ทรงแสดง จากนั้นเมื่อท่านอัญญาโกณฑัญญะ ฟังอนัตตลักขณสูตร ท่านก็ บรรลुरुหันท เพราะท่านมีปัญญาแก้กล้าพิจารณาธรรมนุปัสสนาสติปัฏฐานระหว่างการนั่งฟังธรรม

^{๖๓} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๙๘/๒๖, อก.เอกก.อ. ๑/๑๙๘/๑๘๙.

^{๖๔} ดุราลละเอียตใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓-๑๗/๑๔-๑๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓-๑๗/๑๗-๒๕.

^{๖๕} ดุราลละเอียตใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๐-๒๔/๑๘-๒๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๔/๒๗-๓๑.

^{๖๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), อัมมจักกัปปวัตตนสูตร, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิ วงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๓๔๒.

นั่นเอง จึงสามารถวิเคราะห์ในประเด็นนี้ว่าท่านได้ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา วิสุทธิ ๗ ประการและเจริญโพชฌงค์ ๗ จึงได้บรรลุธรรมตามลำดับ

จะเห็นได้ว่า เมื่อบุคคลผู้มีจิตใต้ที่ชัดเจน หากได้ปฏิบัติในกรรมฐานที่เหมาะสม ซึ่งกล่าวได้ว่า การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา มีมรรค ๘ ที่เป็นการปฏิบัติแบบมีขั้นตอนปฏิบัติ ซึ่งมีสติปัฏฐาน ๔ อันมีกล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๖๗} เป็นการเจริญวิปัสสนาที่มีสติเป็นตัวยับยั้งกิเลส บางคนใช้เวลาไม่นานก็บรรลุธรรมเนื่องจากมีปัญหาแก้ลำบาก ทั้งนี้ได้สะสมบุญบารมีมาตามจิตของผู้ใฝ่ทางปัญญามาก่อนหากไม่ปฏิบัติตามหลัก ศีล สมาธิ อบรมปัญญามาก่อนก็ไม่สามารถรู้ตัวเองได้ว่า มีปัญหาสุกงอมพอที่จะบรรลุธรรมมากน้อยเพียงใด ดังนั้น พระอัญญาโกณฑัญญะ เมื่อได้ฟังธรรมก็สามารถเห็นรูปนาม ในความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในที่สุด แสดงให้เห็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงบวชให้ท่านโกณฑัญญะ พระพุทธเจ้ากล่าวว่า “ เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด ”^{๖๘} เพราะคำว่าที่สุดแห่งทุกข์ หมายถึงการบรรลุอรหัตผล แต่ก่อนการบรรลุธรรมก็ต้องตั้งใจปฏิบัติ ถูกต้องวิธี มีความเพียรพยายามสั่งสมปัญญาจนแก้แล้วดังพระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นต้น

๒.๕.๕.๒ เจริญพรหมณ์

เรื่องเจริญพรหมณ์ปรากฏในเวรัญชกัณฑ์แห่งพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ควางตันสะเดาอันเป็นที่อยู่ของ นเรญักษ์ เขตเมืองเวรัญชา พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เจริญพรหมณ์ได้ฟังข่าวว่า ท่านพระสมณโคตม เป็นศากยบุตร เสด็จออกผนวช จากศากยตระกูล ประทับอยู่ ณ ควางตันสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนเรญักษ์ เขตเมืองเวรัญชา พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ท่านพระโคตมผู้เจริญนั้นมีกิตติศัพท์อันงามขจรไปอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค

พระองค์ทรงรู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพรหมณ์เทวดาและมนุษย์ด้วยพระองค์เองแล้ว จึงทรงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ทรงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลางและมีความงามในที่สุด ทรงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน การได้พบพระอรหันต์ทั้งหลายเช่นนี้เป็นความดีอย่างแท้จริง

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/ ๓๓๒-๔๐๕/๒๔๙-๒๗๐, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๒-๔๐๕/๓๐๑-๓๔๐.

^{๖๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๘/๑๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

ต่อมา เรวัญชพราหมณ์เดินทางไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับได้สนทนาปราศรัยกับพระผู้มีพระภาคพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันและกัน แล้วนั่ง ณ ที่สมควร กราบทูลว่า “ท่านพระโคตม ข้าพเจ้าได้ทราบมาว่า พระสมณโคตมไม่ยอมไหว้ ไม่ลูกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัยหรือไม่เชื่อเชิญให้นั่ง เรื่องที่ข้าพเจ้าได้ทราบมานั้นจริงทีเดียว การที่ท่านพระโคตมทำเช่นนั้นไม่สมควรเลย” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “พราหมณ์ เรายังไม่เห็นใครไม่ว่าในโลกไหนๆ ในบริษัทไหนๆ ที่เราควรจะไหว้ ลูกรับหรือเชื่อเชิญให้นั่ง เพราะว่าตลาคตไหว้ ลูกรับหรือเชื่อเชิญผู้ใดให้นั่ง ศีรษะของผู้นั้นจะต้องขาดตกไป”

พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า “ท่านพระโคตม เป็นคนไม่มีรส” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะตลาคตละรส คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะได้หมดสิ้น ตัตรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัตรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า “ท่านพระโคตม เป็นคนไม่มีสมบัติ” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะตลาคตละสมบัติคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะได้หมดสิ้น ตัตรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัตรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า “ท่านพระโคตม สอนไม่ให้ทำ” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะเราสอนไม่ให้ทำกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ตลอดถึงการไม่ให้ทำบาปอกุศลธรรมต่างๆ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า “ท่านพระโคตม สอนให้ทำลาย” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะเราสอนให้ทำลายราคะ โทสะ โมหะ ตลอดถึงให้ทำลายบาปอกุศลธรรมต่างๆ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า “ท่านพระโคตม เป็นคนช่างรังเกียจ” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะเราช่างรังเกียจกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต และบาปอกุศลธรรมต่างๆ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า “ท่านพระโคตม เป็นคนช่างกำจัด” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะเราแสดงธรรมเพื่อกำจัดราคะ โทสะ โมหะ และบาปอกุศลธรรมต่างๆ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า “ท่านพระโคตม เป็นคนช่างเผาผลาญ” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะเรากล่าวถึงบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตว่า เป็นสิ่งที่ควรเผาผลาญ พราหมณ์ เราเรียกคนที่ละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่ควรเผาผลาญ ตัตรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัตรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ว่า เป็นคนช่างเผาผลาญ ตลาคตละบาปอกุศลธรรมต่างๆ ที่ควรเผาผลาญได้หมดสิ้น ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า “ท่านพระโคตม เป็นคนไม่ผุดไม่เกิด” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะเราเรียกคนที่ละการอยู่ในครรรค์และ

การเกิดใหม่ได้หมด ตัตราถอนโคณ เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดตราถอนโคณไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ว่า เป็นคนไม่ผิดไม่เกิด ตถาคตละการอยู่ในครรร์และการเกิดใหม่ ได้หมดสิ้นแล้วข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

ทรงอุปมาด้วยลูกไก่

พราหมณ์ ไช ๘ ฟอง ๑๐ ฟอง หรือ ๑๒ ฟอง ที่แม่ไก่กกหรือฟักดีแล้ว ลูกไก่ตัวที่ใช้เล็บ หรือจะงอยปากทำลายกระเปาะไข่ออกมาได้ก่อน ควรเรียกมันว่า เป็นตัวพี หรือตัวน้อง” “ควร เรียกว่า พี เพราะมันแก่กว่าเขา” “เช่นเดียวกันนั้นแหละพราหมณ์ ในขณะที่หมู่สัตว์ ถูก กระเปาะไข่อืออวิชาห่อหุ้มอยู่ เราได้ทำลายกระเปาะไข่อืออวิชา ผู้เดียวเท่านั้นสำเร็จจนบุตร สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม จึงเป็นพีใหญ่ผู้ประเสริฐที่สุดของโลก

ฉาน ๔

พราหมณ์ เราปรารถนาความเพียร ไม่ย่อหย่อน มีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม มีกายสงบ ไม่ กระสับกระส่าย มีจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ

ปฐมฉาน

เราสังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉานที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่

ทุติยฉาน

เพราะวิตก วิจารณ์สงบระงับไปแล้ว เราบรรลุทุติยฉาน มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิต เป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิเท่านั้นอยู่

ตติยฉาน

เพราะปีติจางคลายไปแล้ว เรามีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ได้บรรลุ ตติยฉานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข

จตุตถฉาน

เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว เราได้บรรลุจตุตถ ฉานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่

วิชา ๓

บุพเพนิวาสานุสติญาณ

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ เรานั้น ได้น้อมจิตไปเพื่อบุพเพนิวาสานุสติญาณ

พราหมณ์ เราได้บรรลุวิชาที่ ๑ ในยามแรกแห่งราตรี ความมืดมืดคืออวิชา เรากำจัดได้ แล้ว แสงสว่างคือวิชาได้เกิดขึ้นแก่เรา เปรียบเหมือนแสงสว่างเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ พราหมณ์ นี่คือการเจาะกระเปาะไข่อืออวิชาออกมาครั้งที่ ๑ ของ เราเหมือนการเจาะออกจากกระเปาะไข่อืออของลูกไก่

จตุปปาตญาณ

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ....

อาสาภักขณญาณ

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่ออาสาภักขณญาณ ได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเรารู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาตสันแล้วอยู่ จบพรหมจรรย์แล้ว ๑ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้อีกต่อไป

พราหมณ์ เราได้บรรลุวิชาที่ ๓ ในยามที่ ๓ แห่งราตรี ความมืดมิดคืออวิชชาเรากำจัดได้แล้ว แสงสว่างคือวิชาได้เกิดขึ้นแก่เรา เปรียบเหมือนแสงสว่างเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ

พราหมณ์ นี่คือการเจาะกระเปาะไข่อวิชชาออกมาครั้งที่ ๓ ของเราเหมือนการเจาะออกจากกระเปาะไข่อของลูกไก่

เวรัญชพราหมณ์แสดงตนเป็นอุบาสก

เมื่อตรัสอย่างนี้ เวรัญชพราหมณ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ท่านพระโคตมเป็นพี่ใหญ่ ผู้ประเสริฐที่สุด ท่านพระโคตม ภาสิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ท่านพระโคตม ภาสิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระองค์ทรงประกาศธรรมแจ่มแจ้ง โดยประการต่างๆ เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำเปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืด ด้วยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูป ข้าพระองค์นี้ขอถึงท่านพระโคตมพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็น

สรณะ ขอท่านพระโคตมจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต และขอท่านพระโคตมพร้อมกับภิกษุสงฆ์ทรงรับคำนิมนต์ของข้าพระองค์ อยู่จำพรรษาที่เมืองเวรัญชาด้วยเถิด” พระผู้มีพระภาคทรงรับคำนิมนต์โดยดุชนิภาพ ครั้นเวรัญชพราหมณ์ทราบบว่า พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้วจึงลุกขึ้นจากอาสนะถวายบังคมพระผู้มีพระภาคกระทำประทักษิณแล้วจากไป^{๖๙}

จะเห็นได้ว่า เวรัญชพราหมณ์เป็นผู้มีความรู้ จบไตรเพท แม้จะเป็นผู้มีพุทธิจิตก็ไม่บรรลुธรรมอันใด แต่อย่างน้อยก็ประกาศตนเป็นอุบาสกและเป็นปัจจัยแก่การบรรลุธรรมในชาติต่อไป

สรุปความว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดบุคคลตามพุทธิจิตด้วยวิธีต่าง ๆ กัน เพราะมีพื้นความรู้เดิมติดอยู่แล้ว อย่างกรณีของพระอัญญาโกณฑัญญะ ทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทา เพราะเดิมท่านเชื่อลัทธิพราหมณ์อย่างสุดโต่ง ส่วนกรณีของเวรัญชพราหมณ์เรียนจบไตรเพท โดยตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองเวรัญชา จึงกระด้างถือตัว การได้ยินกิตติศัพท์ของพระพุทธเจ้าจึงเข้ามาทูลถามปัญหาเพื่อลองดีหรือทดสอบภูมิรู้ภูมิปัญญา แต่สุดท้ายด้วยพระปัญญาและปฏิภาณไหวพริบในการโต้ตอบของพระพุทธเจ้าก็ยอมจำนน และปฏิญาณตนเป็นพุทธมามกะในที่สุด

^{๖๙} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑-๑๔/๑-๘.

๒.๕.๖ ตัวอย่างของบุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดตามวิตกจริต

๒.๕.๖.๑ พระเจ้าอชาตศัตรู

พระเจ้าอชาตศัตรูเป็นตัวแทนของบุคคลผู้วิตกจริต แม้จะมีโอกาสใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนาและภิกษุสงฆ์ แต่เพราะการกระทำผิดและสงครามกับเป็นศัตรูกับแคว้นโกศลไว้มาก พระทัยของพระองค์จึงไม่สงบสุข หวาดวิตกอยู่ตลอดเวลาไม่สามารถบรรลุธรรมอันใดได้

ครั้งนั้น พระเทวทัตเข้าไปหาอชาตศัตรูกุมารถึงที่อยู่ ครั้นถึงแล้วได้กล่าวกับอชาตศัตรูกุมารดังนี้ว่า “พระกุมาร เมื่อก่อนมนุษย์ทั้งหลายมีอายุยืน บัดนี้มีอายุสั้น การที่พระองค์จะพึงสิ้นพระชนม์เมื่อยังเป็นพระกุมาร เป็นเรื่องที่เป็นไปได้ถ้าเช่นนั้น พระองค์จงปลงพระชนม์พระชนกแล้วเป็นพระราชา อาตมาก็จะปลงพระชนม์พระผู้มีพระภาคแล้วเป็นพระพุทธเจ้า” ครั้งนั้น อชาตศัตรูกุมารดำริว่า “พระคุณเจ้าเทวทัตมีฤทธิ์มาก มีอำนาจมากพระคุณเจ้าเทวทัตจะต้องรู้” วันหนึ่งได้เห็นภิกษุแนบพระเพลา ทรงกล้ว หวาดหวั่นสะดุ้ง ตกพระทัยเสด็จเข้าไปในพระราชวังอย่างเร่งร้อนช่วงเวลากลางวัน พวกมหามายที่เฝ้าประตูพระราชวังแลเห็นอชาตศัตรูกุมารมีอาการกลัว หวาดหวั่น สะดุ้ง ตกพระทัยเสด็จเข้าไปในราชวังอย่างเร่งรีบช่วงเวลากลางวันจึงได้จับไว้มหามายเหล่านั้นตรวจพบภิกษุเห็นบอยู่ทีพระเพลา จึงทูลถามอชาตศัตรูกุมารดังนี้ว่า “พระองค์มีประสงค์จะทำอะไร พระเจ้าข้า” อชาตศัตรูกุมารตรัสตอบว่า “เราประสงค์จะปลงพระชนม์พระชนก” พวกมหามายทูลถามว่า “พระองค์ถูกใครยุยง” อชาตศัตรูกุมารตรัสตอบว่า “พระคุณเจ้าเทวทัต” มหามายบางพวกลงมตอย่างนี้ว่า “ควรปลงพระชนม์พระกุมาร ฆ่าพระเทวทัต...ลำดับนั้นมหามายเหล่านั้นคุมอชาตศัตรูกุมารไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมครรัฐถึงที่ประทับ ครั้นถึงแล้วกราบทูลเรื่องนั้นให้พระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมครรัฐทรงทราบ...

ต่อมา พระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมครรัฐรับสั่งถามอชาตศัตรูกุมารว่า “ลูกต้องการฆ่าพ่อเพื่ออะไร” อชาตศัตรูกุมารกราบทูลว่า “หม่อมฉันต้องการราชสมบัติ พระเจ้าข้า” พระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมครรัฐตรัสว่า “ถ้าลูกต้องการราชสมบัติ ราชสมบัติก็เป็นของลูก” แล้วทรงมอบราชสมบัติแก่อชาตศัตรูกุมาร

ถึงกระนั้นพระเทวทัตจึงขอให้พระเจ้าอชาตศัตรูจับพระเจ้าพิมพิสารคุมขังไว้ และให้ตัดพระกระยาหารกรีดพระบาทจนพระราชบิดาสิ้นพระชนม์^{๗๐}

นับตั้งแต่พระราชบิดาพิมพิสารสวรรคตแล้ว พระเจ้าอชาตศัตรูทรงบรรทมไม่หลับเลยทรงสะดุ้งพระทัยยิ่งนัก หลังจากสดับข่าวว่าพระเทวทัตถูกธรณีสูบ คิดว่าเราจะถูกธรณีสูบหรือไม่ นับจากวันนั้นมาก็ไม่ได้รับความสุขในราชสมบัติเลย ไม่นับดินบนแท่นพระบรรทมเหมือนนอนอยู่บนแผ่นเหล็กร้อนแล้ว ถูกแทงด้วยหอกเหล็กทรงหวาดผวเหมือนเปรตที่ถูกทรมานอย่างรุนแรงทุก ๆ ที่เสด็จไปทรงรู้สึกเหมือนกำลังถูกแผ่นดินสูบ เหมือนเปลวเพลิงในอเวจีกำลังแลบออกมา ความสงบใน

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน วิ.จู (ไทย) ๗/๓๓๙/๑๘๕-๑๘๗.

พระทัยในพระทัยแม้สักครู่เดียวก็ไม่มี ผวาอยู่เหมือนไก่ถูกเชือด ทรงต้องการจะเฝ้าพระพุทธรเจ้า เพื่อกราบทูลขอให้ยกโทษและทูลถามปัญหา^{๗๑}

เมื่อได้เฝ้าพระพุทธรเจ้าโดยมีหมอชีวกโกมารภัจจ์เป็นผู้นำเสด็จแล้วได้ทูลถามปัญหาธรรมว่าด้วยผลที่สามารถเห็นประจักษ์ในปัจจุบัน พระพุทธรเจ้าทรงแสดงสามัญญผลสูตร แก่พระเจ้าอชาตศัตรู โดยชี้ให้เห็นว่าการประพฤติพรหมจรรย์ นุ่งผ้ากาสาวพัสตร์ในพระธรรมวินัยนี้แหละเป็นผลเห็นประจักษ์ได้ในปัจจุบัน เพราะแม้ผู้นั้นจะเป็นทหารรับใช้พระราชา แต่เมื่อบวชแล้ว พระราชาเองก็ยังไม่ต้องมอบน้อมกระทำการอันชุลี มิกล้าใช้อย่างทาสเหมือนเดิม ดังนั้นเป็นต้น จบพระธรรมเทศนา พระเจ้าอชาตศัตรู ได้ชื่นชมภาชิตนั้น และประกาศตนเป็นอุบาสก ถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต แล้วได้กราบทูลให้พระพุทธรเจ้าทรงพระราชทานอภัยโทษที่ปลงพระชนพระราชาบิดาเพื่อจักสำรวมต่อไป พระพุทธรเจ้าตรัสว่า ตถาคตขอรับความผิดของมหาบพิตร ก็การที่ความผิดแล้ว เห็นว่าเป็นความผิดสารภาพความจริงเพื่อสังวรต่อไป นี่เป็นความเจริญในวินัยของอริยเจ้า เมื่อพระราชาเสด็จกลับไปพระพุทธรองค์ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า พระราชาองค์นี้ถูกขุดเสียแล้ว หากไม่ได้ปลงพระชนม์พระบิดาผู้ดำรงอยู่ในธรรม ธรรมจักชุกเกิดแก่พระองค์ ณ ที่ประทับทีเดียว^{๗๒}

สรุปความว่าการจำแนกคนออกเป็นจิตต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาพบร่องรอยการแบ่งประเภทของบุคคลเป็นจำพวกต่าง ๆ ว่ามีมาตั้งแต่ยุคต้นพุทธกาลแล้ว โดยพบการจำแนกครั้งแรกสุดก็คือ เมื่อพระพุทธรเจ้าได้ตรัสรู้ใหม่ ๆ ทรงเห็นว่าธรรมที่ทรงตรัสรู้เป็นของปราณีตยากที่จะมีผู้รู้เห็นตาม จึงมีพระทัยในการชวนชวายน้อยคือการตัดสินใจไม่สอนไม่ประกาศพระธรรมสัทมบัติพรหมทราบความดำริจึงได้มากราบทูลอาราธนาให้พระพุทธรเจ้าได้โปรดแสดงธรรม โดยอ้างถึงสัตว์โลกบางประเภทมีธูลีในดวงตาน้อย พอจะรู้ตามได้บ้าง พระพุทธรเจ้าจึงทรงตรวจดูอุปนิสัยสัตว์โลกแล้วจึงเห็นว่ามนุษย์นั้นมีความแตกต่างกัน โดยมนุษย์บางจำพวกมีความสามารถเรียนรู้ได้รวดเร็ว บางพวกเรียนรู้ช้า บางพวกต้องเพียรพยายาม และบางพวกไม่พร้อมที่จะเรียนรู้ธรรมะที่เป็นของปราณีต ท่านจึงตัดสินใจพระทัยประกาศธรรมโดยหวังว่าสัตว์ที่มีธูลีในดวงตาน้อยพอมีอยู่และจะสามารถรู้ตามธรรมอันละเอียดอ่อนได้

ในหลักฐานต่อมาพบว่าพระสารีบุตรได้กล่าวยกย่องพระพุทธรเจ้าว่ามีพุทธจักขุสามารถทราบจิตของสัตว์ทั้งหลายและสอนธรรมะให้ตรงกับจิตทั้ง ๖ ที่แตกต่างกันได้คือ คือ (๑) รากจิต (๒) โทสจิต (๓) โมหจิต (๔) วิตกจิต (๕) สัทธาจิต และ (๖) ญาณจิต ซึ่งถือว่าจิต ๖ นี้เป็นที่แพร่หลายนิยมกล่าวถึงเป็นอันมาก ซึ่งแต่ละจิตก็มีสาเหตุของความแตกต่างของจิต ลักษณะเฉพาะของแต่ละจิต กรรมฐานที่เหมาะสมของแต่ละจิตโดยละเอียด จึงคล้ายกับเป็นการอธิบายเรื่องจิตให้ละเอียดลึกลงไปเพื่อการใช้งานด้านการฝึกสมถกรรมฐาน ส่วนหลักการปฏิบัติ การเจริญสติปัฏฐาน แบ่งจิตและความแก่กล้าของปัญญา

สำหรับเรื่องการแบ่งคนเป็นกลุ่มต่าง ๆ ตามลักษณะเฉพาะตัวในพระพุทธศาสนานั้น ผู้วิจัยยังพบการแบ่งอีกหลายประเภทได้แก่

^{๗๑} ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๒/๖๐๗, ขุ.ชา. อ. (ไทย) ๔/๑/๑๖๕-๑๖๖.

^{๗๒} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๕๓/๘๖.

๑. การแบ่งประเภทบุคคลโดย “ธาตุ” คือคนที่มีอุปนิสัยหรือจิตที่คล้ายกันจะมากับหาสมาคมกัน

๒. การแบ่งประเภทบุคคลโดย ประเภทของการบรรลุอรหัตผล เป็น ๒ ประเภท คือ ผู้หลุดพ้นด้วยกำลังสมาธิ และ ผู้หลุดพ้นด้วยกำลังปัญญา

๓. การแบ่งประเภทบุคคลโดย “ศักยภาพการเรียนรู้” พระพุทธองค์ทรงแบ่งเป็น ๓ ระดับคือบัวใต้น้ำ บัวเสมอน้ำ และบัว โผล่พ้นน้ำ

๔. การแบ่งประเภทบุคคลโดย “อุปนิสัยที่ควรรับการฝึกสอน” พระพุทธเจ้าทรงแบ่งประเภทของบุคคลเป็น ๔ ประเภท

๕. การแบ่งประเภทบุคคลโดย “ความรวดเร็วในการรับรู้ภัยในวิภูฏสงสาร” พระพุทธเจ้าทรงแบ่งบุรุษอาชาไนย ไว้ ๔ ประเภท

จากการประมวลร่องรอยในพระไตรปิฎกจะเห็นว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงจำแนกประเภทของหมู่มนุษย์ออกเป็นกลุ่ม ๆ โดยใช้หลายกฎเกณฑ์ ซึ่งขึ้นอยู่กับโอกาสและสถานการณ์ในการจำแนกประเภท ซึ่งพอจะสรุปได้ในขณะนี้ว่า ในหมู่มนุษย์นั้น สามารถจำแนกคุณสมบัติได้เป็นหลายกลุ่ม โดยแต่ละกลุ่มมีคุณสมบัติเฉพาะตัวที่คล้ายคลึงกัน โดยเมื่อทรงแบ่งบุคคลเป็นหลายประเภทแล้ว ย่อมทรงแนะนำพร่ำสอนด้วยวิธีที่แตกต่างกันออกไปตามจิตนิสัย พื้นเพ ความแก่กล้าของอินทรีย์ ของบุคคลประเภทนั้นๆ ดังนั้น หากกล่าวโดยสรุป ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีการจำแนกจิตเป็น ๓ แนวทางใหญ่ๆ คือ จิต ๖ โดยจิต ๖ มุ่งเน้นที่การเจริญสมถกรรมฐาน ๔๐

จากตัวอย่างการศึกษาการบรรลุธรรมของแต่ละจิต จะเห็นได้ว่าอุบายวิธีการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ทรงแสดงธรรมก็เพื่อให้กรรมฐานที่เหมาะสมแก่จิต ตามโอกาสอันควรแก่การบรรลุธรรม เมื่อได้กรรมฐานที่เหมาะสมตามจิตแล้ว ใช้การเจริญกรรมฐานเป็นบาทฐานยกขึ้นสู่วิปัสสนา และบรรลุธรรมตามลำดับขั้นในที่สุด ของตัวอย่างจากกรณีศึกษา ในการบรรลุธรรมนั้น บุคคลจะต้องปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ทางเดียว ดังมีคำยืนยันว่า ผู้ใดหวังความสิ้นทุกข์ หมดจดจากกิเลส ถึงมรรค ผล นิพพาน ต้องปฏิบัติทางสายเดียวคือสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น เพราะเป็นทางเอกสายเดียว ที่จะนำไปสู่จุดหมายสูงสุดของชีวิต คือ นิพพาน^{๗๓}

จากการศึกษาตัวอย่างบุคคลตามจิต ๖ กับการบรรลุธรรมได้พบความสอดคล้องกันว่า จิตมีสาเหตุมาจากบุพกรรมความเคยชินในอดีต แต่สามารถฝึกหัด ควบคุม ปรับเปลี่ยนพัฒนาได้ ด้วยการฝึกหัดจิตใจโดยได้รับกรรมฐานไปปฏิบัติที่เหมาะสมกับจิต กรรมฐานที่ได้รับที่ถูกกับจิตเมื่อปฏิบัติก็จะส่งผลให้การศึกษาปฏิบัติกรรมฐานได้บรรลุผลเร็วขึ้น และในกรณีศึกษาจะพบเรื่องสำคัญว่ากรรมฐานที่เหมาะสมกับแต่ละคนต้องเป็นกรรมฐานที่ทำให้เกิดความสบาย และเป็นสิ่งที่พึงพอใจของผู้ฝึก ฝึกแล้วมีความสุข เมื่อมีความสุขแล้วจิตใจจะเบิกบาน ตั้งมั่นเป็นสมาธิและเมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งธรรมตามความเป็นจริง

^{๗๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๕/๓๔๐.